

Πολιτική Ομάδα για την Αυτονομία

Το τέλος της αφθονίας και τα πολιτικά διακυβεύματα που μας θέτει

I. Το τέλος της κοινωνίας της κατανάλωσης

Η εμπέδωση ενός νέου κοινωνικού μοντέλου

Τι καινούριο φέρνουν οι ραγδαίες αλλαγές που επιβάλλονται μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και με ποιο τρόπο αντιδρούν ή προσαρμόζονται σε αυτές οι κοινωνίες; Μπορεί στην Ελλάδα να έχουμε μια εξαιρετικά βίαιη και απότομη αλλαγή πολιτικών τα τελευταία μόνο χρόνια, ωστόσο η απορρύθμιση του κοινωνικού κράτους και η κατάρρευση της εργασιακής σταθερότητας αποτελούν διαδικασίες που αναπτύσσονται σταδιακά εδώ και τουλάχιστον δύο ή τρεις δεκαετίες μέσα στη Δύση. Αυτό που έχει σημασία και χρησιμότητα είναι να διερευνήσουμε τις νέες αντιφάσεις και τα ποιοτικά στοιχεία των εξελίξεων, που -όπως θα δούμε- συγκροτούν κάτι πολύ βαθύτερο από μια αναρρύθμιση των οικονομικών σχέσεων.

Η πολιτική στροφή των τελευταίων ετών εγκαινιάζει την επιτάχυνση και την εντατικοποίηση των πολιτικών που αποσαθρώνουν τις δομές του κοινωνικού κράτους και επιτίθενται στους μισθούς και τα εργατικά δικαιώματα. Μέσα στο κυρίαρχο κλίμα της καλλιέργειας του φόβου, της γενικευμένης ανασφάλειας και των δημοσιονομικών αδιεξόδων, έχουμε φτάσει να φαντάζει πλέον ως πεπρωμένο του δυτικού κόσμου το «νεοφιλελεύθερο μοντέλο ζωής». Αυτό, λοιπόν, που διαφοροποιεί τη σημερινή κατάσταση από την προηγούμενη περίοδο «εισαγωγής» του νεοφιλελευθερισμού είναι η πολυεπίπεδη και συνολικότερη πλέον εμπέδωση των νέων κοινωνικών μοντέλων στις υπό αποσύνθεση κοινωνίες της κατανάλωσης.

Ολόκληρο το κοινωνικό πλαίσιο του κρατικού παρεμβατισμού, των κοινωνικών παροχών στους αδυνάτους, της αναδιανομής του πλούτου και των εργασιακών δικαιωμάτων δε βρίσκεται απλά υπό αδυσώπητη επίθεση, αλλά καταρρέει πολιτικά, ιδεολογικά και ηθικά. Δεν πρόκειται για συμβιβασμούς και

υποχωρήσεις που είδαμε και στο παρελθόν, όπως για παράδειγμα όταν τα συνδικάτα σε κάποιες χώρες υπέγραφαν για μειώσεις μισθών, αλλά για το τέλος ενός κοινωνικού συστήματος που μεταπολεμικά ευδοκίμησε και στήριξε την (σταθεροποιημένη για δεκαετίες) καπιταλιστική ανάπτυξη. Οι εργασιακές μεταρρυθμίσεις δεν αντικατοπτρίζουν τόσο μια αλλαγή συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές (αφεντικά και εργαζόμενους), όσο οριοθετούν μια νέα θέσμιση της εργασίας και ενσαρκώνουν μια νέα αντίληψη για το περιεχόμενό της, όπου πλέον κατοχυρώνονται θεσμικά οι αλλαγές στον τρόπο διαπραγμάτευσης και σύναψης των συμβάσεων ενώ η εργασιακή επισφάλεια γενικεύεται χτίζοντας μια αντίστοιχη «επισφαλή ζωή». Αν τις τελευταίες δεκαετίες οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού απεικονίζονταν ως παρεκκλίσεις από το μοντέλο της ευμάρειας και την κατανάλωσης ή ως σκληρές επιλογές «ακραίων» φιλελεύθερων, οι εξελίξεις σήμερα δρομολογούνται μέσα σε ένα κλίμα ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής. Η -σε γενικές γραμμές- σύμπλευση των κομμάτων όλου του πολιτικού φάσματος με τις σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές στα μεταπολεμικά χρόνια δίνει τη θέση της στη γενικευμένη υιοθέτηση των βασικών πτυχών του φιλελευθερισμού από την πλειοψηφία των παρατάξεων στις μέρες μας¹. Και βέβαια, παράλληλα με όλα αυτά, βλέπουμε την πλειοψηφία των ανθρώπων να στέκονται αδύναμοι -ή στην καλύτερη περίπτωση αμήχανοι- μπροστά στη διάλυση κοινωνικών αγαθών και δομών συλλογικής οργάνωσης και αλληλεγγύης που έχουν κατακτηθεί με σκληρούς αγώνες.

Ο πολιτικός μετασχηματισμός των φιλελεύθερων ολιγαρχιών

Μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, η κοινωνική σταθερότητα μπορούσε να αναπαράγεται κυρίως μέσω της απόσπασης της συναίνεσης πλειοψηφικών κομματιών της κοινωνίας που παραχωρούσαν την πολιτική τους ελευθερία με αντάλλαγμα μια ζωή με σχετική ευημερία. Αυτή ήταν, άλλωστε, η λογική του καπιταλισμού μέχρι σήμερα: όλα τα προβλήματα θα τα λύσει η οικονομική ανάπτυξη, η οποία θα φέρει την κοινωνική ειρήνη, την «Πρόοδο» κ.λπ.². Πράγμα που δεν ήταν απόλυτα ψευδές,

---

¹ Αυτό μπορεί να ακούγεται παράδοξο στην Ελλάδα, όπου στις πρόσφατες εκλογές της 6^{ης} Μαΐου υπήρξε σαφέστατο αντιμνημονιακό ρεύμα ψήφων. Ωστόσο, θα πρέπει να σκεφτούμε ότι αυτή η τάση εκφράστηκε ως αγανάκτηση εναντίον ακριβώς της πολιτικής στροφής που περιγράφουμε παραπάνω ενώ διοχετεύτηκε σε αρκετές περιπτώσεις μέσω νέων ή παλαιότερων κομμάτων που δείχνουν να εισέρχονται στην πολιτική σκηνή, χάρη σε αυτήν ακριβώς την αντιμνημονιακή ρητορική (π.χ. Καμμένος, Χ.Α. κ.λπ).

² Σχετικά με αυτό το φανταστικό, βλ. το βιβλίο του Α. Χίρσμαν, *Τα πάθη και τα συμφέροντα. Πολιτικά επιχειρήματα υπέρ του καπιταλισμού πριν από τον θρίαμβό του* (1977), μτφρ. Ι. Τσολακίδου, Παρατηρητής, 2004.

αν αναλογιστούμε την πρωτοφανή, ιστορικά, οικονομικο-τεχνική ανάπτυξη και ευημερία στην οποία οδήγησε ο καπιταλισμός τις δυτικές κοινωνίες (ανεξαρτήτως του άδικου, φυσικά, τρόπου με τον οποίο αυτός ο πλούτος διανεμόταν). Η κουλτούρα αυτή, που εδραιώθηκε με την απογείωση και καταξίωση της λεγόμενης μεσαίας τάξης στο οικονομικό πεδίο, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια -την περίφημη κείνσιανή «Χρυσή Τριακονταετία»-, μετουσιώθηκε σε υποχώρηση των βασικών ρευμάτων συλλογικής δράσης (εργατικό, φοιτητικό, οικολογικό και φεμινιστικό κίνημα) και εξαφάνιση των όποιων επαναστατικών προταγμάτων, παράγοντας το σύγχρονο μοντέλο του «μετρημένου», ωφελμιστή και πολιτικά ευνουχισμένου ψηφοφόρου του μεσαίου χώρου στο πολιτικό πεδίο. Σήμερα όμως, οι καταγιστικές εξελίξεις δεν αφήνουν περιθώριο για διαιώνιση του κυρίαρχου παραδείγματος που επικράτησε τις τελευταίες δεκαετίες. Υπό αυτήν την έννοια, θα πρέπει να δούμε την σημερινή τάση επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού ως έκφραση ενός συνολικότερου πολιτικού μετασχηματισμού, αγνώστων ακόμα ορίων και ανθρωπολογικών συνεπειών. *Αντίθετα με τις ελπίδες των σοσιαλδημοκρατών ότι η κρίση που ξέσπασε το 2008 θα οδηγούσε σε μια αλλαγή πορείας, σε κάποια επιστροφή σε πιο κείνσιανού τύπου πολιτικές, καθίσταται όλο και πιο προφανές ότι βασική συνέπεια της κρίσης αυτής στο πολιτικό επίπεδο είναι η οριστική εμπέδωση ενός καπιταλισμού της λιτότητας και των «περικοπών».*

Τα γεγονότα των δύο τελευταίων ετών -ειδικά στην Ελλάδα- δείχνουν ότι η επιτακτική και αυταρχικά επιβαλλόμενη λιτότητα οδηγεί σε κόψιμο του ομφάλιου λώρου που συνέδεε τις πολιτικές ηγεσίες και τους πολίτες-ψηφοφόρους. Δυστυχώς, αυτό δε συμβαίνει τόσο λόγω μιας οργανωμένης προσπάθειας από τα κάτω να αυτονομηθούν σε ένα βαθμό οι άνθρωποι από την πολιτική ανάθεση του κομματισμού και να αμφισβητήσουν την πολιτική αντιπροσώπευση, αλλά γιατί στις συνθήκες κρίσης και ανασφάλειας έχει διαρραγεί η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα των κομμάτων ενώ οι πελατειακές πρακτικές ολοένα και στερούνται περιεχομένου. Η νέα κατάσταση, που βαφτίζεται καθεστώς εκτάκτου ανάγκης, δεν απαιτεί πλέον μια ιδεολογική συμφωνία των «από κάτω», αλλά κατασκευάζει μια ατμόσφαιρα γενικευμένης κοινωνικής ανασφάλειας και παρατεταμένου φόβου. Ο πολιτικός διάλογος συμπυκνώνεται στην προώθηση διλημμάτων στα οποία η απάντηση καθίσταται απλά ζήτημα λογικής ή παραφροσύνης: το διακύβευμα είναι να γίνονται αποδεκτές οι βίαιες αλλαγές ως ο «μονόδρομος» που θα μας βγάλει από την κρίση.

Σε αυτό το περιβάλλον απαξιώνεται πλήρως μια σειρά θεμελιωδών θεσμών του κοινοβουλευτικού συστήματος και του φαντασιακού της λαϊκής κυριαρχίας. Οι κυβερνήσεις προσπαθούν να διαχειριστούν με το δικό τους τρόπο τον πολιτικό χρόνο, να περνούν τις πολιτικές τους προσπερνώντας νομοθετικές ή δικαστικές λειτουργίες. Τα νομοσχέδια σχεδόν δε συζητιούνται, τα μέτρα ψηφίζονται με διαδικασίες του κατεπείγοντος, ενώ μεταρρυθμίσεις προωθούνται ακόμα και με προσωπικές υπουργικές αποφάσεις. Βρισκόμαστε δηλαδή σε μια περίοδο όπου το πολιτικό σύστημα υπονομεύει τους ίδιους τους θεσμούς του. Ακόμα και στο πλαίσιο της αντιπροσώπευσης, το οποίο ενσαρκώνει ο θεσμός του κοινοβουλίου, οι ολιγαρχίες φαίνονται όλο και πιο απρόθυμες να ενδιαφερθούν -τουλάχιστον για όσο διάστημα μπορούν να το διαχειριστούν- για τη γνώμη της πλειοψηφίας του λαού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η Ελλάδα και η Ιταλία, όπου αναλαμβάνουν την εξουσία διακομματικές κυβερνήσεις τεχνοκρατών και τραπεζιτών, δίχως καμία εκλογική νομιμοποίηση, ενώ ο χρόνος διεξαγωγής των εκλογών αμφισβητείται ή καθορίζεται από τη λογική της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης».

Αυτή η διαδικασία αυτονομής των επαγγελματιών πολιτικών από την κοινωνική τους βάση και η υπερσυγκέντρωση εξουσίας των εκτελεστικών θεσμών εις βάρος των υπολοίπων, αποτελούν εκφάνσεις της συνολικότερης κοινωνικής τάσης που ονομάζουμε *διαδικασία ολιγαρχικοποίησης των δυτικών κοινωνιών*. Η καλλιέργεια του φόβου συνδυάζεται με την αύξηση της καταστολής των όποιων κινημάτων και την αναβάθμιση του αντίστοιχου νομικού πλαισίου («τρομονόμοι», «κουκουλονόμος», εξαίρεση αστυνομικών από τη διαδικασία του αυτόφωρου, προφυλακίσεις χωρίς στοιχεία, στέρηση βασικών νομικών δικαιωμάτων), ενώ η ίδια η έννοια της απονομής δικαιοσύνης γελοιοποιείται από τη «διαχείριση» των σκανδάλων και την παντελή έλλειψη διαφάνειας και κοινωνικού ελέγχου σε οποιονδήποτε ασκεί εξουσία. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι αυτά τα φαινόμενα δε συνιστούν χαρακτηριστικό μόνο της ελληνικής περίπτωσης, με την παράδοση κρατικής αυθαιρεσίας και έλλειψης ελέγχου των εκάστοτε κυβερνόντων, αλλά μια τάση που καθίσταται, σιγά σιγά, κυρίαρχη μέσα στη Δύση, με τη διάδοση της διαφθοράς και των μαφιόζικου τύπου συμπεριφορών, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες ολιγαρχίες. Όλα αυτά συμπληρώνουν την εικόνα του μετασχηματισμού του δυτικού κόσμου τα τελευταία χρόνια προς την κατεύθυνση μιας κοινωνίας φόβου και προστασίας από «εσωτερικούς εχθρούς», όπως οι μετανάστες, οι δίχως μέλλον άνεργοι, οι γενικώς «εξτρεμιστές» ή «ακράιοι», εφόσον οι ολιγαρχίες προσπαθούν να

στρέψουν την όποια κοινωνική αντίδραση προς την αναζήτηση εξιλαστήριων θυμάτων, ποντάροντας στην ανάγκη προστασίας που νιώθουν οι πληθυσμοί.

Ασφαλώς και δεν πρόκειται για μια παροδική παρέκκλιση από τη συνηθισμένη -τις τελευταίες δεκαετίες- λειτουργία του πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Οι ίδιοι οι αστικοί θεσμοί δείχνουν να βρίσκονται σε βαθειά κρίση και να περνούν σε μια μεταβατική φάση μετασχηματισμού τους. Δεδομένης και της απουσίας ισχυρών κοινωνικών κινημάτων που θα μπορούσαν να βάλουν φραγμούς σε αυτήν την εξέλιξη, μάλλον κινούμαστε προς την κατεύθυνση της επικράτησης ενός πιο αυταρχικού και σκληρού τύπου καθεστώτων. *Οι φιλελεύθερες ολιγαρχίες καθίστανται μέρα με τη μέρα όλο και λιγότερο φιλελεύθερες και όλο και περισσότερο ολιγαρχίες.* Επιπλέον, πέρα από την αλλοίωση του φιλελεύθερου τρόπου λειτουργίας των θεσμών, αναδύεται σιγά σιγά και μια αντίστοιχη «κουλτούρα έκτακτης ανάγκης», σύμφωνα με την οποία η πολιτική δεν ασκείται πια στο όνομα της λαϊκής βούλησης (όπως προτάσσει η κλασική αντίληψη περί πολιτικής που επικράτησε στη Δύση κατά τη νεοτερικότητα) αλλά στο όνομα της προστασίας του από τους ανυπερβλήτους κινδύνους που τον περιτριγυρίζουν. Το περιεχόμενο της πολιτικής εξουσίας τείνει να νοηματοδοτείται από τους ανθρώπους ως διαχείριση των αδιεξόδων ή αποφυγή των δεινών και να εσωτερικεύεται ως προστασία από ένα πόλεμο όλων εναντίον όλων. *Στις σημερινές συνθήκες της οικονομικής φούσκας και των οικολογικών ορίων του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, η φιλελεύθερη δοξασία περί αποφυγής ενός πολέμου όλων εναντίον όλων ενσαρκώνεται στην υιοθέτηση μιας αυταρχικότερης μορφής διακυβέρνησης και στη θέσμιση μιας επείγουσας -και ωστόσο διαρκούς- κατάστασης διάσωσης και επιβίωσης.*

Η κοινωνία της κατανάλωσης ως εργαλείο ανάλυσης

Ωστόσο αυτή η ανάλυση δεν πρέπει να συγχέεται με τις τελετουργικού τύπου κινδυνολογίες της αριστεράς περί του διαρκώς επικείμενου εκφασισμού των κοινωνιών και της εμφάνισης μιας ολοκληρωτικού τύπου οικονομικής «Χούντας». Η δικιά μας οπτική έχει άλλες αφετηρίες και βασίζεται σε άλλου τύπου προκείμενες. *Πεποίθησή μας είναι ότι πρέπει να προσεγγίσουμε το ζήτημα βάσει μιας οπτικής που παίρνει ως βασικό φαινόμενο του σύγχρονου κόσμου την κοινωνία της κατανάλωσης.* Αυτή η τελευταία συνιστά, κατά κάποιον τρόπο, το σύγχρονο υποκατάστατο της θρησκευτικής πίστης, εφόσον δίνει σάρκα και οστά, έστω υπό τη μορφή δυνάμει πραγματοποιήσιμων υποσχέσεων, στο πανανθρώπινο όνειρο της αφθονίας και του επί

γης παραδείσου. Για πρώτη φορά όμως μετά από τη σταδιακή ανάδυση της κοινωνίας της κατανάλωσης, ο κόσμος βρίσκεται αντιμέτωπος με μια πολύμορφη κρίση που οδηγεί, όπως είδαμε, αυτήν την κοινωνική μορφή στο τέλος της: αυτό ακριβώς είναι το νόημα και το βαθύτερο περιεχόμενο των πολιτικών «λιτότητας» που επιβάλλονται και αποτελούν την ατζέντα, κατά κάποιον τρόπο, μέσω της οποίας εμπεδώνεται η διαδικασία ολιγαρχικοποίησης. Και το όλο ζήτημα είναι πώς, υπό ποιες προϋποθέσεις και με τι συνέπειες θα γίνει αυτό αποδεκτό από τις κοινωνίες, δεδομένου ότι, όπως ξέρουμε, η μόνη νομιμοποίηση του καπιταλισμού στα μάτια του κόσμου είναι ακριβώς η παροχή του εμπορεύματος και της αφθονίας (ή, σε ό,τι αφορά στα φτωχότερα στρώματα του δυτικού κόσμου και του μη δυτικού του ομολόγου-, την παροχή των υποσχέσεών τους).

Αν, όπως έχουμε πει³, ο νεοφιλελευθερισμός ταλανίζεται από τη βασική αντίφασή που έγκειται στο ότι, ενώ το μόνο νομιμοποιητικό στοιχείο των σύγχρονων καθεστώτων είναι η πρόσβαση των πληθυσμών στην κατανάλωση, οι ολιγαρχίες συμπιέζουν όλο και περισσότερο τα μεσαία στρώματα (που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά και την υλική βάση της κοινωνίας της κατανάλωσης), τότε ποιες θα είναι οι συνέπειες της βίαιης «επίλυσης» αυτής της αντίφασης μέσω της σημερινής «κρίσης»; Διότι, υπό μια ευρύτερη προοπτική, η σημερινή «κρίση» δε συνιστά απλώς ένα ακόμα από τα συνηθισμένα επεισόδια που γενικά χαρακτηρίζουν την ιστορική πορεία του καπιταλισμού. Κατά το παράδειγμα της κρίσης του 1929, συνιστά μια «δομική» στιγμή στην ιστορία των δυτικών κοινωνιών, εφόσον σηματοδοτεί το τέλος όχι μόνο μιας μορφής καπιταλισμού, αλλά και ενός ευρύτερου κοινωνικού μορφώματος, της κοινωνίας της κατανάλωσης. Με αυτή την έννοια, η κρίση που ξέσπασε το 2008 συνεχίζεται μέχρι σήμερα, κατά τρόπον ώστε δεν πρέπει πλέον να μιλάμε για «κρίση», αλλά για την είσοδο σε μια περίοδο διαρκών αναταράξεων και πιθανών κοινωνικών μετασχηματισμών, η οποία συνιστά κορύφωση και αποτέλεσμα των αντιφάσεων που χαρακτήρισαν την εξέλιξη του καπιταλισμού κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια.

Αν κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι αντιφάσεις του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού ξεπερνιούνταν μέσω της αφειδούς παροχής εύκολου χρήματος (μέσω, δηλαδή, της υπερέκθεσης τόσο των νοικοκυριών όσο και των επιχειρήσεων ή των τραπεζών στον δανεισμό), σήμερα αποδεικνύεται ότι αυτό το «ξεπέρασμα» είχε πιο

---

³ Βλ. το κείμενό μας «Ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, η κρίση χρέους και η προοπτική της αυτόνομης κοινωνίας», *Πρόταγμα* 3, Δεκέμβριος 2011.

πολύ τη μορφή μιας διαρκούς απόθησης του κόστους προς το μέλλον, ακριβώς όπως συμβαίνει με τα λογιστικά τρικ που καταφέρνουν να παρουσιάσουν υγιείς προϋπολογισμούς (εταιριών ή ακόμα και κρατών), περνώντας τρέχοντα έξοδα σε μελλοντικούς προϋπολογισμούς. Από τη στιγμή όμως που αυτή η φούσκα έσκασε, το σύστημα αδυνατεί πλέον να αναστήσει αυτό το εγγενώς αντιφατικό μοντέλο-

Από τη στιγμή, δε, που οι σημερινές ολιγαρχίες εμφορούνται από μια ιδιαίτερα κοντόθωρη αντίληψη των πραγμάτων και δε δείχνουν διατεθειμένες να υποστούν κάποιες απώλειες σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, προκειμένου να σώσουν το σύστημα σε μακροπρόθεσμο επίπεδο⁴, το κόστος της αδυναμίας επίλυσης των αντιφάσεων του οικονομικού αυτού μοντέλου μετατίθεται στους πληθυσμούς, οι οποίοι θα πρέπει αναγκαστικά να αλλάξουν μοντέλο κατανάλωσης, εγκαταλείποντας, σιγά σιγά, την κοινωνία της αφθονίας. Άλλωστε, όπως σωστά το υπενθύμιζε ο Κρίστοφερ Λας, η κοινωνία της κατανάλωσης βασίζεται σε μια βασική πολιτική και ανθρωπολογική αντίφαση: ενώ, δηλαδή, κατέστη δυνατή χάρις στους αγώνες και τις μάχες που έδωσε το εργατικό κίνημα, αναγκάζοντας τον καπιταλισμό να προβεί σε παραχωρήσεις και να αναθεωρήσει την πολιτική του (στρεφόμενος σταδιακά σε μια πολιτική αύξησης της εσωτερικής ζήτησης), η ιδεολογία της δημιουργεί έναν τύπο ανθρώπου που αδιαφορεί όλο και περισσότερο για την πολιτική συμμετοχή και στράτευση⁵. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι, σε περιπτώσεις όπως η σημερινή, οπότε και οι βασικές υλικές κατακτήσεις που στηρίζουν την κοινωνία της κατανάλωσης τίθενται υπό αμφισβήτηση από τις ολιγαρχίες, οι λαοί δείχνουν ανίκανοι να αντιδράσουν. Η ανθρωπολογική συγκρότηση των σύγχρονων κοινωνιών είναι τέτοια που καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την κινητοποίηση των πληθυσμών, έστω και σε επίπεδο απλώς αμυντικό, εφόσον αυτοί οι τελευταίοι έχουν διαμορφωθεί μέσα από δεκαετίες πολιτικής αδιαφορίας, καταναλωτικού ευδαιμονισμού και αφοσίωσης στις μικροαπολαύσεις της ιδιωτικής τους ζωής, αναθρεμμένοι με τις «αξίες» της ευκολίας και της ανευθυνότητας.

Οι κοινωνίες δεν είναι σύνολα υλικών σωμάτων που, ως τέτοια, υπόκεινται στους νόμους της Μηχανικής ή της Υδροστατικής, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι η X ποσότητα δύναμης που ασκείται πάνω στην Ψ κοινωνική ομάδα είναι ικανή *αφ'*

---

⁴ Ο Ρίτσαρντ Σένετ έχει αναλύσει ωραία με ποιόν τρόπο αυτή η κοντόθωρη λογική συνιστά δομικό στοιχείο του σύγχρονου καπιταλισμού. Βλ. την ανάλυσή του για το σύνθημα *no long term*, στο κείμενό του «Η διάβρωση του χαρακτήρα. Οι προσωπικές συνέπειες της εργασίας στον νέο καπιταλισμό», *Πρόταγμα*, τ. 1, Δεκέμβριος 2010 (βλ. σχετικά και την υποσημείωση 24 του παρόντος κειμένου).

⁵ Βλ. το κείμενό του «Πρόδος: η τελευταία δεισιδαιμονία» (http://protagma.files.wordpress.com/2012/03/lasch_leviathan_6.pdf).

εαυτής να γεννήσει και την X αντίδραση⁶. Αυτό συμβαίνει διότι το εργατικό κίνημα, το οποίο έχουμε συνήθως κατά νου, όταν υποκύπτουμε στη γοητεία αυτής της θεωρίας των κοινωνικών αυτοματισμών, είχε μια συγκεκριμένη πολιτική και, γενικότερα, ανθρωπολογική συγκρότηση, η οποία το έκανε να αντιδρά με τον τρόπο που πλέον θεωρούμε αυτονόητο, απέναντι στην υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσής του. Όπως όμως η εμφάνιση δημοκρατικών επαναστατικών κινημάτων που έχουν ως στόχο τους τον μετασχηματισμό της εκάστοτε θεσμισμένης κοινωνίας αποτελεί μάλλον μια ιστορική ιδιομορφία της Δύσης παρά γενικό ανθρωπολογικό χαρακτηριστικό, έτσι και οι πολιτικές συνήθειες της εργατικής τάξης αλλά και άλλων λαϊκών κινημάτων που προηγήθηκαν του εργατικού, μέσα στις δυτικές χώρες, συνιστούν μια ιδιαιτερότητα που δεν θα πρέπει επουδενί να θεωρείται αυτονόητη, όταν εξετάζουμε την πολιτική συμπεριφορά άλλων κοινωνικών ομάδων ή τάξεων. Η πολιτιστική και ανθρωπολογική συγκρότηση των σημερινών μεσαίων στρωμάτων, για παράδειγμα, από τα οποία γενικώς περιμένουμε να ορθώσουν ανάστημα ενάντια στα χτυπήματα που δέχονται από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, δεν έχει καμία σχέση με αυτή προηγούμενων γενεών. Μια κοινωνία που έχει ανατραφεί μέσα στην αφθονία, την ευκολία και την τρυφηλότητα, στα πλαίσια κοινωνικών καθεστώτων που χαρακτηρίζονταν από την κοινωνική ειρήνη, αποκτά εντελώς διαφορετικές συνήθειες και πολιτικά αντανάκλαστα από μια κοινωνία διαμορφωμένη μέσα από τη διαρκή ύπαρξη κοινωνικών συγκρούσεων και αμφισβητησιακών κινημάτων, τόσο στο πολιτικό και κοινωνικό όσο και στο πνευματικό επίπεδο. Και αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για μια κοινωνία όπως η ελληνική, η οποία έχει ελάχιστη εμπειρία αυτόνομων και δημοκρατικών κινημάτων και αγώνων.

---

⁶ «Το 1980, απέναντι στην αυξανόμενη κρίση της απασχόλησης, οι γάλλοι πολιτικοί αναλυτές προέβλεπαν ότι δε θα μπορούσαμε να ξεπεράσουμε ένα ποσοστό ανεργίας 4% στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, δίχως να ξεσπάσει μια σοβαρή κοινωνική κρίση, που θα εκδηλωνόταν μέσω κοινωνικών αναταραχών και κινημάτων εξεγερσιακού χαρακτήρα, ικανών να αποσταθεροποιήσουν το Κράτος και ολόκληρη την κοινωνία. Στην Ιαπωνία οι πολιτικοί αναλυτές προέβλεπαν ότι η κοινωνία δε θα μπορούσε να αφομοιώσει, πολιτικά και κοινωνικά, ένα ποσοστό ανεργίας υψηλότερο του 4%.

Σίγουρα δεν ξέρουμε πώς θα διαμορφωθεί η πολιτική κατάσταση στην Ιαπωνία. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι στη Γαλλία είμαστε πλέον ικανοί να ανεχόμαστε μέχρι και ένα ποσοστό ανεργίας της τάξης του 13% και πιθανότατα υψηλότερο. Είχαν λοιπόν άδικο οι αναλυτές; Και ναι και όχι. Όχι, στο βαθμό που η πραγματικότητα διέψευσε τις προβλέψεις τους. Ναι, στο βαθμό που, κατά πάσα πιθανότητα, η γαλλική κοινωνία του 1980 δε θα είχε ανεχτεί ένα ποσοστό ανεργίας 4%, πόσο μάλλον 13%, δίχως να αντιδράσει μέσω σοβαρών πολιτικών και κοινωνικών ταραχών. Προφανώς δεν είναι η προοδευτική αύξηση της ανεργίας που μπορεί να εξηγήσει αυτήν την απρόσμενη ανεκτικότητα της κοινωνίας. [...] Πρόκειται για κάτι αρκετά διαφορετικό. [...] Από το 1980 και μετά δεν άλλαξε μόνο το ποσοστό της ανεργίας, αλλά ολόκληρη η κοινωνία, η οποία μετασχηματίστηκε ποιοτικά, ούτως ώστε να μην έχει τις ίδιες αντιδράσεις με παλιότερες περιόδους» (Ch. Dejours, *Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale*, Παρίσι, Seuil, 2008, σσ. 25-26). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτές οι διαπιστώσεις ισχύουν για το σύνολο των δυτικών κοινωνιών.

Η βασική ανθρωπολογική αντίφαση

Το βασικό διακύβευμα της εποχής, υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσε να συνοψιστεί στην εξής περιγραφή: η συγκυρία στην οποία εισέρχονται σταδιακά οι κοινωνίες μας χαρακτηρίζεται από μια βασική και προς το παρόν αξεπέραστη αντίφαση ανάμεσα, αφενός, στη διαιώνιση της κοινωνίας της κατανάλωσης σε φαντασιακό επίπεδο (δηλαδή ως εικόνας, επιθυμητού στόχου και επίσημης «ιδεολογίας» των σύγχρονων κοινωνιών, η οποία διαμορφώνει τα άτομα στην καθημερινή ζωή και τον «ελεύθερο χρόνο» τους) και τη συρρίκνωση, από την άλλη πλευρά, των οικονομικών βάσεων μιας τέτοιας κοινωνίας, μέσω της φτωχοποίησης των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων των δυτικών πληθυσμών. Με άλλα λόγια, αρχίζει να διαμορφώνεται ένα ρήγμα ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο αναθρέφονται και διαμορφώνονται σε πολιτιστικό και ανθρωπολογικό επίπεδο τα άτομα που απαρτίζουν τις σημερινές κοινωνίες (μέσω, δηλαδή, της μαζικής κουλτούρας που προάγει έναν καταναλωτικό ευδαιμονισμό της ευκολίας, της άμεσης και υποχρεωτικής ικανοποίησης των επιθυμιών μας και της υπέρβασης κάθε μορφής ορίου, διαμέσου των πολυπλόκαμων καναλιών της: τηλεόραση, διαδίκτυο, γκάτζετς κ.λπ.) και τον τρόπο με τον οποίο καλούνται να τα βγάλουν πέρα σε «υλικό» επίπεδο (συμπίεση των μισθών, επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων, εκτίναξη της ανεργίας κ.λπ.).

Δυστυχώς τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά όσο θέλουν να τα παρουσιάζουν διάφοροι επίδοξοι σταλινομαοϊκοί Ρομπέν των Δασών, όπως ένας ήρωας με κολάν ονόματι Α. Μ., που θεωρεί ότι το «πνεύμα» του καπιταλισμού είναι απλώς μια ιδεολογία, την οποία οι κυρίαρχες ολιγαρχίες μπορούν να αλλάζουν κατά βούληση, προκειμένου να χειραγωγούν αναλόγως τις μάζες⁷. Αυτές οι παλαιοαλτουσεριανές αντιλήψεις συγκαλύπτουν το ουσιαστικό κάθε πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης: το γεγονός, με άλλα λόγια, ότι μια κοινωνική θέσμιση είναι κάτι πολύ περισσότερο από μια απλή ιδεολογία, από μια «ψευδή συνείδηση» τεχνηέντως καλλιεργημένη από την εκάστοτε κυρίαρχη τάξη με σκοπό την εκμετάλλευση των κατώτερων στρωμάτων. Μια κοινωνική θέσμιση μπορεί και διαιωνίζεται, *ακριβώς επειδή οι θεσμοί*

---

⁷ *Radical Desire*, «Η πανουργία του Λόγου, ή, περί περιβλήματος, καρπού και εξόχως διασκεδαστικής ιστορίας του καπιταλισμού» (http://radicaldesire.blogspot.fr/2010/02/blog-post_21.html). Πρόκειται για μία μόνο από τις περσόνες μιας πρόσφατης μετενσάρκωσης του πνεύματος του γνήσιου μπολσεβικισμού, η οποία τον τελευταίο καιρό χρησιμοποιεί ένα άλλο άβαταρ, το *Leninreloaded* (<http://leninreloaded.blogspot.com/>).

διαμορφώνουν τα άτομα με τρόπο ώστε αυτά να αντιστοιχούν στις κυρίαρχες σημασίες της κοινωνίας, να τις εσωτερικεύουν και να «πιστεύουν» σε αυτές. Πράγμα που σημαίνει ότι ακόμα και θεσμοί που επιβάλλονται από τα πάνω, από ένα σημείο κι έπειτα αναπαράγονται αυτόματα, εφόσον ριζώνουν στο κοινωνικό σώμα και καταφέρνουν να ενσαρκώνονται από τις επόμενες γενιές που εισέρχονται στην κοινωνία.

Εν προκειμένω, δε βλέπουμε τα μέτρα λιτότητας που υιοθετούνται πλέον όλο και περισσότερο μέσα στον δυτικό κόσμο να τροποποιούν την επίσημη «ιδεολογία» του καπιταλισμού. Δε βλέπουμε να περνάμε σε κάποιο είδος περιορισμού των υπερβολών της μαζικής κουλτούρας και του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται το σύγχρονο άτομο, ούτε να γίνεται από κανέναν λόγος για την ανάγκη επιβολής ορίων. Το πολύ πολύ να πουν ορισμένοι ότι η κοινωνία της κατανάλωσης τέλειωσε για τα χαμηλότερα στρώματα, με την έννοια ότι δε θα έχουν πλέον την υλική δυνατότητα κατανάλωσης.

Ωστόσο η εξάρτηση του σύγχρονου ατόμου από το φαντασιακό της κατανάλωσης παραμένει ισχυρή, ανεξαρτήτως των υλικών του δυνατοτήτων του καθενός. Τάσεις όπως ο «καλπάζων υλισμός μέσα στις φτωχές κοινότητες» (που εκφράζεται με φαινόμενα όπως το λεγόμενο «βίαιο *shopping*» που παρατηρήθηκε τον περασμένο Αύγουστο κατά τις ταραχές στο Βόρειο Λονδίνο και άλλες βρετανικές πόλεις⁸ ή η νεόπλουτη κουλτούρα του *rap* κ.λπ.) συνιστούν χαρακτηριστικές πτυχές αυτής της περίεργης κατάστασης όπου η καταναλωτική επιθυμία συνεχίζει να εκτρέφεται μέσα σε συνθήκες αυξανόμενης υλικής στέρησης, οδηγώντας φυσικά σε ένα διαρκές υπαρξιακό δράμα και καθημερινό αδιέξοδο. Μπορεί μεν ο απότομος χαρακτήρας της αλλαγής στην ελληνική περίπτωση να δίνει την εντύπωση -ή ακόμα και να συντείνει προς την κατεύθυνση- μιας επίλυσης της αντίφασης προς όφελος ενός μοντέλου επιβεβλημένης και αναγκαστικής ολιγάρκειας, ωστόσο στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά⁹. Βλέπουμε μάλιστα ότι η ιδέα της

---

⁸ N. Lawson, «“Violent shopping”: the riots and consumer capitalism» [«“Βίαιο *shopping*”: οι εξεγέρσεις και ο καταναλωτικός καπιταλισμός»], <http://www.opendemocracy.net/ourkingdom/neal-lawson/violent-shopping-riots-and-consumer-capitalism>.

⁹ «Σε μια χώρα που πλέον η μεσαία τάξη προλεταριοποιείται, ενώ μεγάλο μέρος της αστικής τάξης θα χάσει τα κεφάλαιά του (καταστροφή κεφαλαίων με το κούρεμα) και έχει μέσα της βαθιά έχει σβήσει το όνειρο της ταξικής αναβάθμισης (και αυτό συμβαίνει τα τελευταία χρόνια) φυσικά ένα *Κλικ* τύπου Κωστόπουλου, δεν θα είχε καμία τύχη για τον απλούστατο λόγο ότι όταν το παιδί στο σχολείο κάνει βερεσέ στο κυλικείο (μου το είπε φύλακας του σχολείου της γειτονιάς μου), δεν θα κάτσει να δει τι μάρκα φούτερ θα βάλει ούτε σε πια πίστα θα πάει πρώτο τραπέζι... Με τόσο μεγάλη οικονομική κρίση ούτε τους αστούς και τους έχοντες φράγκα δεν θα απασχολεί το *lifestyle* πλέον. Η υπερκατανάλωση

ολιγάρκειας χρησιμοποιείται από το σύγχρονο μάρκετινγκ προκειμένου να προσαρμόσει την καταναλωτική παραγωγή στα νέα δεδομένα. Όπως διαβάζουμε, π.χ., σε ένα άρθρο του *Economist*, όλο και περισσότερο διαδίδονται πλέον και εντός του Πρώτου Κόσμου οι ιδέες της λεγόμενης «ολιγαρκούς κατανάλωσης», την οποία έχουν επεξεργαστεί οι ειδικοί του μάνατζμεντ στις λεγόμενες «αναδυόμενες οικονομίες», με σκοπό να παράγουν φθηνά προϊόντα, προσιτά στις μειωμένες οικονομικές δυνατότητες των πληθυσμών αυτών των χωρών. «Η Δύση είναι καταδικασμένη σε μια μακρά περίοδο λιτότητας, καθώς η μεσαία τάξη συνθλίβεται και οι κυβερνήσεις περιορίζουν τις δαπάνες. Περίπου 50 εκατομμύρια αμερικανοί δεν έχουν ιατρική ασφάλιση, ενώ άλλα 60 δε διαθέτουν σταθερό τραπεζικό λογαριασμό. Αυτές οι κατηγορίες έχουν άμεση ανάγκη νέων τρόπων για την εξοικονόμηση χρημάτων»¹⁰. Μια από τις λύσεις που συζητούνται, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι αυτό το νέο είδος φτηνής κατανάλωσης, που μέχρι τώρα προοριζόταν κυρίως για τις «αναπτυσσόμενες» χώρες. Παραλλαγή αυτής της διεξόδου, θα μπορούσε να είναι - σύμφωνα και με το έγκυρο φαληρικό συγκρότημα του ΣΚΑΪ- η εξαπλώμενη χρήση οικολογικών αγαθών στη μόδα, η επονομαζόμενη και *recolution*, καθώς, όπως πληροφορούμαστε, «το δίκαιο εμπόριο αποτελεί στοιχείο που προσελκύει ολοένα και περισσότερους “ψαγμένους” καταναλωτές».

Αν επιμένουμε τόσο σε αυτό το σημείο, είναι γιατί πιστεύουμε ότι καθιστά το βασικό διακύβευμα της περιόδου, που θα καθορίσει την εξέλιξη των επόμενων δεκαετιών. Ο τρόπος με τον οποίο θα «επιλυθεί» σε πρακτικό επίπεδο αυτή η αντίφαση θα καθορίσει και τις μορφές που θα πάρει η έξοδος από τη σημερινή «κρίση». Χωρίς να θέλουμε να προβούμε σε προφητείες και προβλέψεις, είμαστε, ωστόσο, υποχρεωμένοι και υποχρεωμένες να υπογραμμίσουμε ότι οι προοπτικές δεν είναι ιδιαίτερα ευοίωνες σε ό,τι αφορά στο πρόταγμα της αυτονομίας, δηλαδή στο πρόταγμα ενός δημοκρατικού αυτομετασχηματισμού των κοινωνιών μας. Το φαινόμενο των αυτοκτονιών, εξαιτίας των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, που πήρε προβολή μετά την αυτοκτονία του 77χρονου πρώην φαρμακοποιού, Δημήτρη

έσβησε και το παραμύθι ότι στον καπιταλισμό μπορούμε όλοι να γίνουμε πλούσιοι και Ζεν Πρεμιέ ή Ρίτες Χέιγουορθ [...] τελείωσε οριστικά» διαβάζουμε σε ένα διαδικτυακό σχόλιο σχετικά με την Πτώση του βασιλιά του βλαχογκλάμουρ, Π. Κωστόπουλου (σχόλιο στο άρθρο του Α. Τερζόπουλου, «Ο Θάνατος και η ζωή του Κλικ», στην ιστοσελίδα www.klik.gr). Ωστόσο αυτός ο συλλογισμός είναι λιγάκι απλοϊκός, διότι, ακόμα και μέσα σε αυτές τις συνθήκες υλικής ανέχειας, βλέπουμε ότι οι διάδοχοι της κωστοπουλικής ιδεολογίας, δηλαδή έντυπα όπως η *Athens Voice*, η *Lifo* κ.λπ., που προπαγανδίζουν ένα μοντέλο πιο εκλεπτυσμένης και λιγότερο κραυγαλέας κατανάλωσης, τα πάνε μια χαρά.

¹⁰ “Asian innovation. Frugal ideas are spreading from East to West”, *The Economist*, 24/3/2012.

Χριστούλα, και του δασκάλου (και συνδικαλιστή), Σάββα Μετοικίδη, συνιστά, υπό αυτή την άποψη, ένα εξόχως σημαντικό φαινόμενο, που δείχνει με τι τρόπο επιλέγει ο κόσμος να αντιδράσει στα αδιέξοδα που βιώνει, όταν δεν υπάρχει κανένα κοινωνικό κίνημα, κανένας, ουσιαστικά, κοινωνικός δεσμός, ικανός να εμπνεύσει μια προσπάθεια συλλογικής κινητοποίησης και αντίστασης¹¹.

II. Η αντίδραση των πληθυσμών απέναντι στην «κρίση»

Ανυπαρξία αποτελεσματικών αντιστάσεων

Η μονολιθικότητα της ιστορικής στροφής προς τον αυταρχισμό ενός νεοφιλελεύθερου μοντέλου δεν ακυρώνει ασφαλώς τη σημασία ορισμένων πολύ σημαντικών νέων κινήματων που αναδύθηκαν την τελευταία διετία (βλ. στη συνέχεια). Το ζήτημα είναι να δούμε πώς και γιατί αυτά τα κινήματα δεν εξαπλώθηκαν για να γίνουν πιο δυναμικά και πλειοψηφικά, έτσι ώστε να μπορέσουν να γίνουν ένας πόλος ανάσχεσης των όσων θέλουν να επιβάλλουν οι από πάνω. Ναι μεν οι κινητοποιήσεις αυτές αποτελούν μια αξιόλογη προσπάθεια ανάδειξης νέων προταγμάτων και μια ενθαρρυντική ανάδυση νέων μορφών αγώνα, ωστόσο αδυνατούν προς το παρόν να διαχυθούν στην καθημερινή κοινωνική ζωή και να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις.

Από την άλλη, το ότι μιλάμε για τα αδιέξοδα μιας καταναλωτικής και απαθούς κοινωνίας, δεν σημαίνει ότι ξεχνάμε την ύπαρξη οικονομικών ανισοτήτων ή τη θεσμισμένη εκμετάλλευση ολόκληρων κοινωνικών ομάδων. Ο καπιταλισμός ποτέ δε σταμάτησε να αναπαράγει γιγάντιες ανισότητες και να αφήνει στο περιθώριο ολόκληρους πληθυσμούς ή περιοχές του πλανήτη. Ωστόσο, έχουμε μπει σε μία ιστορική φάση φτωχοποίησης και περιθωριοποίησης μεγάλων κομματιών της κοινωνίας, αφού το ποσοστό των ανθρώπων που στερούνται βασικά αγαθά, που ζούνε άνεργοι, που εργάζονται για μισθούς πείνας αυξάνεται ταχύτατα όσο οι ολιγαρχίες σκληραίνουν τη στάση τους. Η κοινωνία ευημερίας για τα 2/3 της δείχνει να μας αποχαιρετά οριστικά. Το ποιοτικό στοιχείο, όμως, που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι είτε πρόκειται για τα μεσαία στρώματα που περιθωριοποιούνται είτε για πιο

---

¹¹ Σχετικά με την πολιτική σημασία των αυτοκτονιών μέσα στη σημερινή Δύση, βλ. και την ανάλυση του Κριστόφ Ντεζούρ (στο κείμενό του που δημοσιεύουμε σε αυτό το τεύχος) αναφορικά προς το κύμα των αυτοκτονιών σε ορισμένες γαλλικές επιχειρήσεις.

φτωχούς που δυσκολεύονται να επιβιώσουν, η πλειοψηφία των ανθρώπων αδυνατεί να αντισταθεί στις αλλαγές, παρουσιάζει μια πρωτοφανή δυσκολία να αναλύσει στοιχειωδώς την κατάσταση και να δραστηριοποιηθεί πολιτικά. Πρόκειται για μια γενικότερη συμπεριφορά, για μια τάση που διαπερνά όλα τα οικονομικά στρώματα και τις κοινωνικές ομάδες. Γι' αυτό και οι νέες συνθήκες δε φαίνεται να δημιουργούν νέους συλλογικούς αγώνες, ειδικά στο οικονομικό και εργασιακό πεδίο. Πλην μερικών εξαιρέσεων, αυτό που κυριαρχεί είναι είτε η παράδοση στη συνδικαλιστική αντιπροσώπευση είτε η σποραδική μαζική συμμετοχή σε πορείες των μερικών ωρών, οι οποίες από τη φύση τους εγκλωβίζονται σε μια τελετουργικού τύπου δραστηριότητα και μόνο εκτονωτικά μπορούν να συνεισφέρουν¹².

Σε ένα κείμενό μας του 2011, με αφορμή την οικολογική καταστροφή στη Φουκουσίμα της Ιαπωνίας, σημειώναμε τα εξής: «Μπορεί ο νεοφιλελευθερισμός να ενεργεί ως “καπιταλισμός της καταστροφής”, όπως έχει σωστά ειπωθεί, και να εκμεταλλεύεται τις κάθε είδους κρίσεις (οικονομικές, ανθρωπιστικές, περιβαλλοντικές κ.λπ.) προκειμένου να επιβάλλει μέτρα λιτότητας και να προωθήσει την περαιτέρω ολιγαρχικοποίηση των κοινωνιών μας, ωστόσο αυτή η διαπίστωση δεν πρέπει να αποκρύπτει και την εξής θεμελιώδη παραδοχή: δεδομένου ότι οι πόροι του πλανήτη είναι περιορισμένοι (εφόσον ζούμε σε κοινωνίες σπάνης), αν θέλουμε κάποτε να ζήσουν όλοι οι άνθρωποι (και όχι μόνο τα μέλη των “χωρών με υψηλό εισόδημα”, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο της Παγκόσμιας Τράπεζας) μέσα σε συνθήκες στοιχειώδους υλικής ευημερίας, θα πρέπει να υιοθετήσουμε έναν πολύ πιο ολιγαρχικό τρόπο ζωής. Για να το πούμε διαφορετικά: αν πρέπει “να σφίξουμε το ζωνάρι”, αυτό πρέπει να γίνει από όλους ανεξαιρέτως και όχι μόνο από τα μεσαία και -κυρίως- τα κατώτερα στρώματα, όπως συμβαίνει σήμερα, μέσα στον υπαρκτό νεοφιλελευθερισμό (είναι επίσης αυτονόητο πως θα πρέπει να συμβεί για εντελώς διαφορετικούς λόγους και όχι για τη δημοσιονομική σωτηρία των σημερινών κρατών). Για να συμβεί όμως κάτι τέτοιο, υπό αυτές τις προϋποθέσεις, θα πρέπει να υπάρχει και το κατάλληλο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, οι

---

¹² Με την υποχώρηση του Κινήματος των Πλατειών, φάνηκε ακριβώς το κενό που είχε καλύψει η καθημερινή κινητοποίηση του κόσμου το καλοκαίρι. Πέρα από τη δουλειά που γίνεται στις συνελεύσεις σε κάθε γειτονιά (με τα όποια προβλήματά τους), ο πολύς κόσμος δεν μπόρεσε να κάνει το βήμα προς μια πιο αυτόνομη και πιο τακτική πολιτική δράση στην καθημερινή του ζωή και επέστρεψε στην ανταπόκριση στα σποραδικά καλέσματα των γενικών απεργιών. Έτσι, στις τεράστιες συγκεντρώσεις του Οκτώβρη θα λέγαμε ότι «η κοινωνία κατέβηκε στο δρόμο αλλά δεν ήξερε τι ήθελε να κάνει», ενώ οι γενικευμένες και άγριες συγκρούσεις στις 12 Φεβρουαρίου ήταν απλά εκδήλωση μιας κραυγής διαφωνίας και οργής του κόσμου, που δεν μπόρεσε να βρει άλλη διέξοδο.

απαραίτητες δημοκρατικές δομές, που θα έχουν εξαφανίσει τις τεράστιες ανισότητες που γεννά και αναπαράγει ο καπιταλισμός.

Δεδομένης όμως της απουσίας κοινωνικών κινημάτων που θα μπορούσαν να βγουν στο προσκήνιο και να κινηθούν προς μια τέτοια κατεύθυνση, δε θα ήταν απίθανο να οδηγηθούμε σε αυταρχικές λύσεις. Η τάση αυταρχικοποίησης των φιλελεύθερων καθεστώτων μέσα το δυτικό κόσμο, που βρίσκεται σε εξέλιξη τα τελευταία χρόνια [...], αποτελεί ένα αντικειμενικό δεδομένο που θα πάρει πολύ σοβαρότερες διαστάσεις σε περίπτωση που κάποιες κυβερνήσεις αποφασίσουν να αναλάβουν οι ίδιες να πειθαρχήσουν τους πληθυσμούς τους, λέγοντάς τους: “ως εδώ, αφού δε μπορείτε να χαλιναγωγήσετε μόνοι σας τις ορμές σας, θα σας βάλουμε εμείς στο γύψο για να σωθούν ο πλανήτης και οι επόμενες γενιές”. Αν σκεφτεί μάλιστα κανείς ότι η κυρίαρχη δημαγωγία του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού βασίζεται ακριβώς σε μια ρητορική της ενοχοποίησης των πληθυσμών και της αναγνώρισης ότι χρειάζονται “επώδυνα μέτρα” προκειμένου τα κράτη να βγουν από τις διάφορες δημοσιονομικές κρίσεις (από την Ελλάδα και την Ιρλανδία μέχρι τις αμερικανικές πολιτείες με ρεπουμπλικανούς κυβερνήτες), δεν είναι δύσκολο να γίνει το πέρασμα από την οικονομία στην οικολογία. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε και τη γενικώς φοβική και αμήχανη στάση των πληθυσμών, η οποία έχει επιτρέψει αλλά και εκθρέψει τη διάδοση ενός λόγου που θέτει την ασφάλεια στο κέντρο των πολιτικών επιδιώξεων (και σύμβολο της οποίας είναι η κατασκευή τειχών στις μεθούριες του Πρώτου Κόσμου: Αριζόνα, Γιβραλτάρ, Δυτική Όχθη, Έβρος), τότε οι προοπτικές γίνονται ακόμα πιο δυσοίωνες. Τι μας εγγυάται ότι σε κάποια χρόνια ή μέσα, εν πάση περιπτώσει, στις επόμενες δεκαετίες, οι πληθυσμοί δε θα κατηγορούνται πλέον για το δημοσιονομικό εκτροχιασμό των κρατών αλλά για τις οικολογικές καταστροφές που ολοένα θα αυξάνονται; Και τι είδους οικολογικά Μνημόνια θα τους επιβάλουν τα κράτη τους, υπό τις ευλογίες των διάφορων επιστημονικών κονκλαβίων και “επιτροπών σοφών”, μπροστά στο επείγον της κατάστασης;»¹³.

Στο μεταξύ είχαμε την εμφάνιση των κοινωνικών κινημάτων του 2011, αρχής γενομένης από τις κινητοποιήσεις στο Ουισκόνσιν των ΗΠΑ και καταλήγοντας στους «Αγανακτισμένους» (σε Ισπανία, Ισραήλ, Αμερική) και το «Κίνημα των Πλατειών» εδώ στην Ελλάδα. Αν συνυπολογίσει κανείς και τις κινητοποιήσεις του Οκτωβρίου 2010 στη Γαλλία, ενάντια στη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού, όπως επίσης και τις

---

¹³ «Θα τον ρίξουμε εμείς τον καπιταλισμό ή θα μας προλάβει η Φύση;» (Μάρτιος 2011), στην ιστοσελίδα <http://protagma.wordpress.com>.

φοιτητικές κινητοποιήσεις του 2011 στη Βρετανία και τη Χιλή αλλά και του 2012 στο Κεμπέκ του Καναδά, ενάντια στις αυξήσεις των πανεπιστημιακών διδασκτρων, θα μπορούσε να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ανεξαρτήτως των τοπικών τους ιδιαιτεροτήτων ή ακόμα και των πολιτικών τους διαφορών¹⁴, αυτές οι κινητοποιήσεις συνιστούν μια προσπάθεια αντίστασης στην εμπέδωση της διαδικασίας ολιγαρχικοποίησης.

Το ερώτημα όμως που προκύπτει σχεδόν αυτόματα είναι το εξής: κινήματα όπως αυτά, αλλάζουν καθόλου τα δεδομένα; Έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν την κατάσταση και να αλλάξουν τους όρους με τους οποίους τίθεται το ζήτημα; Ή το διακύβευμα παραμένει, γενικώς, το ίδιο, παρά τις όποιες εξελίξεις και δευτερεύουσες αλλαγές των τελευταίων μηνών; Δυστυχώς η απάντηση θα πρέπει να είναι αρνητική ως προς τα πρώτα δύο ερωτήματα και θετική ως προς το τρίτο: ακόμα και το πιο ριζοσπαστικό από αυτά τα κινήματα, δηλαδή η ελληνική εκδοχή του κινήματος των Αγανακτισμένων, παρέμεινε μειοψηφικό, δίχως να μπορέσει να αποτρέψει την επιβολή των πολιτικών ενάντια στις οποίες εγέρθηκε και δίχως -τουλάχιστον προς το παρόν- να καταφέρει να ριζώσει στην κοινωνία, επηρεάζοντας σημαντικά κομμάτια της.

Μοιραία λοιπόν, η πρωτοβουλία των κινήσεων παραμένει στα χέρια των ολιγαρχιών που διευθύνουν (στο βαθμό, φυσικά, που αυτό είναι δυνατό, καθώς η κατάσταση δείχνει να ξεφεύγει, από ένα σημείο κι έπειτα, από τον έλεγχο τους) τις κοινωνίες μας. Είναι ενδιαφέρον, ως εκ τούτου, να δούμε ποιες τάσεις εκφράζουν οι πολιτικές που υιοθετούνται από τα διάφορα κομμάτια αυτών των ολιγαρχιών και ποια η στάση των πληθυσμών απέναντί τους.

Το κοινωνικό φαντασιακό υπό την επήρεια της κρίσης

Η χρήση των παλιών αγωνιστικών μέσων για τα νέα προβλήματα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο έκφανση της συνολικότερης αντίφασης στην οποία έχει περιέλθει τόσο απότομα η ελληνική κοινωνία: από τη μία ο εφησυχασμός της κατανάλωσης και από την άλλη οι συνθήκες ύφεσης, μαζικής ανεργίας και γενικευμένης λιτότητας. Βέβαια, η εποχή του γενικευμένου κομοφορμισμού

---

¹⁴ Με βασικότερη όλων, φυσικά, την ανέλπιστα θετική τροπή που πήραν οι κινητοποιήσεις εδώ στην Ελλάδα, με το πέρας από τις θολές επικλήσεις μιας «πραγματικής» δημοκρατίας (στα πλαίσια του ομιχλώδους σοσιαλδημοκρατικού λόγου του ισπανικού κινήματος) στη ρητή διεκδίκηση της άμεσης δημοκρατίας. Βλ. σχετικά και την ανάλυσή μας στο κείμενο «Το Κίνημα των Πλατειών και οι δυσκολίες της δημιουργίας ενός δημοκρατικού κινήματος», *Πρόταγμα*, τ. 3, Δεκέμβριος 2011.

χαρακτηρίζεται από κάτι βαθύτερο από την απλή υποχώρηση των κοινωνικών κινήματων ή την απαξίωση των επαναστατικών οραμάτων. Το βασικό στοιχείο είναι η ομογενοποίηση του φαντασιακού όλων των κοινωνικών ομάδων, ανεξαρτήτως της θέσης τους στην οικονομική ζωή, στην παραγωγή, στη συμμετοχή στην πολιτική διακυβέρνηση κ.λπ. Η πολιτιστική ισοπέδωση που έφερε η μαζική κουλτούρα αγκαλιάζει τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, από τους πιο βολεμένους μέχρι τους πιο περιθωριοποιημένους. Η κοινωνική ζωή περιορίζεται στην ιδιώτευση στο κύρος της προσωπικής ανέλιξης, καθώς και στην κατανάλωση: ακριβώς αυτή η τάση ήταν που διαδόθηκε και μετουσιώθηκε στο φαύλο κύκλο του υπερδανεισμού ως τρόπου ζωής.

Η χειρότερη συνέπεια όλων αυτών είναι ότι οι άνθρωποι μετατρέπονται σε κυνηγούς εφήμερης ευχαρίστησης ενώ νοιάζονται όλο και λιγότερο να δώσουν ένα μεστό νόημα σε αυτά που πράττουν. Η «διαδικασία προσωποποίησης» για την οποία μιλούν από καιρό οι κοινωνιολόγοι (δηλαδή η απαξίωση κάθε συλλογικής επαφής και η εσωτερίκευση των επιθυμιών υπό τη μορφή προσωπικής απόλαυσης) οδηγεί στη διάβρωση των κοινωνικών δεσμών και τη χαλάρωση των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, στη σημερινή περίοδο της κατάρρευσης, αυτό που πραγματικά καταρρέει περισσότερο είναι η ασφάλεια της «πετυχημένης ζωής» ή ακόμη και η σταθερότητα των όρων του παιχνιδιού για την κατάκτησή της. Είναι πραγματικά δύσκολο να βιωθούν οι πιέσεις των ισχυρών και οι αλλαγές στην εργασία και τα εισοδήματα με ένα συλλογικό τρόπο, να αναλυθούν με πολιτικούς όρους. Όταν η απώλεια της καταναλωτικής δύναμης και της δίχως όρια ζωής προσλαμβάνεται με όρους απώλειας της προσωπικής αυτοεκτίμησης και ανασφάλειας για το αύριο, τότε η μόνη εύκολη αντίδραση είναι η απελπισία για την απότομη φτωχοποίηση και η γενικευμένη κατάθλιψη. Η στενά «προσωπική» νοηματοδότηση της εργασίας, της κατανάλωσης ή της συμμετοχής στα κοινά, οδηγούν στην επικράτηση τάσεων απλής υλικής αυτοσυντήρησης, ανταγωνισμών και ατομικής διεξόδου ή βολέματος.

Τέτοιου είδους στάσεις και συμπεριφορές φαίνονται να διαδίδονται όλο και περισσότερο εδώ, στην Ελλάδα, όπου έχουμε να κάνουμε με τη βιαιότερη μορφή κοινωνικής αναδιάρθρωσης ως θεραπείας σοκ. Η ανεργία και τα λουκέτα στις μικροεπιχειρήσεις οδηγούν στη λύση των ψυχοφαρμάκων και σε κύματα αυτοκτονιών από ανθρώπους που καταβάλλονται από την απελπισία. Οι εκβιασμοί των εργοδοτών πετυχαίνουν ταχύτατα τη διάλυση συλλογικών συμβάσεων και την υπογραφή νέων, ατομικών ή ακόμα και την αποδοχή της μαύρης εργασίας με μισθούς

πείνας, προκειμένου να αποφευχθεί η τιμωρία της ανεργίας. Τα πλήθη των ανέργων και των νεόπτωχων δεν αποτελούν απλά την παλιά καλή εφεδρεία του συστήματος της βιομηχανικής κοινωνίας, αλλά κυρίως τους «αποτυχημένους» παρίες, ένα κομμάτι του πληθυσμού που «περισεύει» κοινωνικά και οικονομικά και ως εκ τούτου απομονώνεται στο περιθώριο¹⁵.

Είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς πού θα διοχετευθεί αυτή η αντίφαση μεταξύ του πολυδιαφημισμένου αχαλίνωτου μοντέλου ζωής και των νέων συνθηκών λιτότητας. Σίγουρα η εικόνα που έχουμε για το μέλλον έχει αλλάξει μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, σε σχέση με αυτή που είχε η προηγούμενη γενιά. Για παράδειγμα τα παιδιά σήμερα στο σχολείο ή οι νέοι άνεργοι θα δυσκολεύονται πολύ να φανταστούν τον εαυτό τους να έχει εξασφαλισμένη μια σταθερή η πλήρη απασχόληση. Το ζήτημα όμως είναι ότι η αντίληψη αυτή καλλιεργείται ως μια επιβολή λιτότητας από τις κυβερνήσεις (που περιγραφικά είναι σωστό) χωρίς όμως να στέκεται ως αφορμή για μια βαθειά κριτική του καταναλωτικού τρόπου ζωής και μια στροφή προς μια εθελιμμένη ολιγάρκεια. Οι άνθρωποι δε φαίνονται διατεθειμένοι να κατανοήσουν την παράνοια της αλόγιστης χρήσης αγαθών, ενεργειακών πόρων και της ατελείωτης κυρίευσης της φύσης. Γιατί εδώ που έχουν φτάσει τα πράγματα, *δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την αντίδραση στο νεοφιλελευθερισμό ως μια μορφή αντεπίθεσης και επαναφοράς της πρότερης κατάστασης, αλλά ως την ανάδυση κάτι ριζικά διαφορετικού, μιας νέας αντίληψης για την πολιτική, την οικονομία, την κοινωνική ζωή, μιας συνολικής, με άλλα λόγια, αναθέσμησης της κοινωνικής ζωής, πάνω στη βάση μιας δημοκρατικής από-ανάπτυξης.*

Όσο οι άνθρωποι μένουν εγκλωβισμένοι στο υπάρχον κυρίαρχο φαντασιακό, οι κοινωνικές διεργασίες θα αδυνατούν να παράξουν κάτι καινούριο και δημιουργικό. Αν δεν το συνειδητοποιήσουμε αυτό, δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε γιατί όλες οι απόπειρες κινητοποίησης το τελευταίο διάστημα -ακόμα και οι μαζικότερες- απέτυχαν τους στόχους τους. Αρκεί να σκεφτούμε ότι σε συνθήκες οικονομικής κατάρρευσης, οι άνθρωποι προσπαθούν με μαζικές συγκεντρώσεις μια στο τόσο, να εμποδίσουν τη λήψη νέων μέτρων ή ότι σε καθεστώς πρωτοφανούς ύφεσης και

---

¹⁵ «Άλλο το να είναι κάποιος φτωχός σε μια κοινωνία παραγωγών και καθολικής απασχόλησης· και είναι κάτι τελείως διαφορετικό η φτώχεια σε μια κοινωνία καταναλωτών, στην οποία ο σχεδιασμός του βίου διαμορφώνεται κυρίως με βάση την καταναλωτική επιλογή παρά με βάση την εργασία, τις επαγγελματικές δεξιότητες ή τις θέσεις απασχόλησης. Εάν η έκφραση «είσαι φτωχός» αποκτούσε κάποτε το νόημά της από την κατάσταση ανεργίας, σήμερα αντλεί το νόημά της κυρίως από την κατάσταση της δεινής θέσης του ατελούς καταναλωτή» (Ζ. Μπάουμαν, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μτφρ. Κ. Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 22).

ανεργίας δεν αυτενεργούμε συλλογικά για να δημιουργήσουμε θέσεις εργασίας, αλλά ψάχνουμε ατομικά οι περισσότεροι να σωθούμε όπως όπως. Σε περιπτώσεις νέων κοινωνικών πειραματισμών, όπως το κίνημα χωρίς μεσάζοντες, οι κινήσεις δε ριζοσπαστικοποιούνται πολιτικά αλλά λειτουργούν ως απάντηση στην απόγνωση της φτώχειας, υποκαθιστώντας κρατικές ή άλλες οικονομικές δομές και προσφέροντας προσωρινές λύσεις. Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να λειτουργήσει η -εν μέρει υγιής- αποκέντρωση προς την επαρχία και την πρωτογενή παραγωγή, αφού μια ενδεχόμενη ανάπτυξη ενός παραγωγισμού θα εξορθολογήσει κάπως τον παραλογισμό του γιγάντιου εισαγωγικού μοντέλου, αλλά από μόνη της δεν προχωρά σε αλλαγές στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, ούτε θέτει καν ζήτημα περιεχομένου της παραγωγής. Ακόμα και στην πιο αξιόλογη περίπτωση του Κινήματος των Πλατειών, όπου είχαμε μια πρωτοφανή πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και ενεργητικότητα, η επιρροή φάνηκε να είναι επιφανειακή σε αρκετό κόσμο, ενώ τα πολιτικά αιτήματα για μια βαθύτερη αλλαγή υποχώρησαν μπροστά στη γενικόλογη και δίχως ουσιαστικά πολιτικά κριτήρια αντίθεση στο Μνημόνιο, χωρίς να αναπτυχθεί μια ουσιαστική κριτική του σύγχρονου τρόπου ζωής.

Τα λέμε όλα αυτά γιατί τους τελευταίους μήνες η απογοήτευση και η κατάθλιψη που δημιουργεί η ανυπαρξία σοβαρών κοινωνικών αντιστάσεων μας κάνει πολλές φορές να βιαζόμαστε να προβάλουμε κάθε κινητοποίηση που γίνεται στην εικόνα της επερχόμενης εξέγερσης (παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια των παρελάσεων στις 28 Οκτωβρίου του 2011, συγκρούσεις στις 12 Φλεβάρη κ.λπ.). Από μία άποψη, έχουμε μπει σε μια φάση γενικότερων αλλαγών, όπου κόσμος βγαίνει στους δρόμους, ξεσπούν διαμαρτυρίες, απλώνονται συνελεύσεις στις γειτονιές. Ρωγμές έχουν γίνει στο πώς σκεφτόμαστε, στο πώς κάνουμε πολιτική. Αυτό, όμως, που παρατηρούμε είναι μια συνολικότερη αδυναμία για το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας να απεγκλωβιστεί από το παλιό, από την κατάσταση που έχει συνηθίσει, από τον ετερόνομο τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την πολιτική. Έτσι, βιώνουμε την πραγματικά θλιβερή εικόνα μιας κοινωνίας, που, ενώ καθημερινά βάλλεται πολιτικά, ηθικά και υλικά με πολύ σκληρό τρόπο, δεν μπορεί να δημιουργήσει μια δική της διέξοδο, μια νέα οπτική για να απεγκλωβιστεί από το αδιέξοδο.

Ό,τι βιώνουμε γύρω μας ως αδυναμία κριτικής ικανότητας και έλλειψη πολιτικής φαντασίας, έχει να κάνει με τη γενικότερη τάση -που πλέον κυριαρχεί στο δυτικό πολιτισμό- του ετερόνομου τρόπου πολιτικής σκέψης και θέσμησης. Σε μια κοινωνία, όπως η νεοελληνική, που ιστορικά δεν έχει πάρει ποτέ πραγματικά τη ζωή

στα χέρια της και που πάντα άφηνε τους λίγους, τους ειδικούς να την καθοδηγούν, στα πλαίσια πελατειακών και πατριαρχικού τύπου σχέσεων και συναλλαγών, είναι αναμενόμενο να προσμένουμε ακόμα το έτοιμο σχέδιο απόδρασης από την κρίση, το μνημόνιο των τεχνοκρατών ή το αντι-μνημόνιο των λαϊκίζοντων ιδεολόγων. Έτσι, στην ελληνική περίπτωση, όλο το ετερόνομο φαντασιακό στηρίζεται σε (και αναπαράγει) δύο υποτιθέμενα ανταγωνιστικές -αλλά ουσιαστικά αλληλοσυμπληρώμενες- τάσεις: τον νέο αυταρχικό τεχνοκρατισμό από τη μια πλευρά, και τον γενικευμένο λαϊκισμό από την άλλη. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι διάφορες μερίδες της ολιγαρχίας, όχι μόνο στην Ελλάδα, κινούνται μέσα σε αυτά τα δύο σχήματα.

Οι δύο κύριες μορφές της πολιτικής ετερονομίας σήμερα

α) Ο εκσυγχρονιστικός τεχνοκρατισμός

Οι πιέσεις από το πολιτικό και το τραπεζικό σύστημα για απότομες και σαρωτικές αλλαγές στην Ελλάδα συνδυάζονται με την εξάπλωση ενός νέου ρεύματος τεχνοκρατισμού, ο οποίος αυτοανακηρύσσεται ως ο μοναδικός δρόμος, ικανός να μας βγάλει από την οικονομική κρίση. Ο τεχνοκρατισμός αυτός προπαγανδίζεται έντεχνα ως η ιδεολογική και πρακτική απάντηση που έρχεται να καλύψει το κενό της υποχώρησης της «αντιπροσώπευσης» της κοινωνίας μέσω των πολιτικών θεσμών. Το έργο των κομματικών μηχανισμών, οι οποίοι καθίστανται αναποτελεσματικοί πλέον να λειτουργήσουν ως εκφραστές της λαϊκής βούλησης, θα αντικατασταθεί από την γνώση και την αποτελεσματική διαχείριση τραπεζιτών, ειδημόνων και διακομματικών μορφωμάτων χωρίς καν την ανάγκη εκλογικής νομιμοποίησης. Για το κομμάτι της ολιγαρχίας που υποστηρίζει αυτές τις θέσεις, «το Μνημόνιο είναι ευλογία για τον τόπο», επειδή μας επιτρέπει να πραγματοποιήσουμε τον πολυπόθητο εκσυγχρονισμό της χώρας, ο οποίος πάντοτε σκόνταφτε σε κατεστημένα συμφέροντα και νοοτροπίες. Σήμερα όμως, με τη δυναμική που δημιουργείται από την πίεση της Τρόικας, υπάρχει η ψευδαίσθηση ότι δημιουργείται μια ευνοϊκή ευκαιρία για την υπέρβαση αυτών των «στρεβλώσεων» και των «αρχαϊσμών», η οποία θα μας επιτρέψει -επιτέλους!- να ολοκληρώσουμε τη μαρτυρική μας πορεία προς τη δυτικοποίηση.

Τέτοιου είδους απόψεις διαδίδονται κατά ριπές από τα ΜΜΕ αλλά και εσχάτως -και προεκλογικά- από κομματικά μεγαλοστελέχη, των οποίων η

δημοτικότητα έχει εκμηδενιστεί. Όλες οι τάσεις του μανδραβελισμού¹⁶ συνειδητοποιούν ότι στο νέο καθεστώς φτωχοποίησης και αυταρχικής λιτότητας σπάει το συμβόλαιο συναίνεσης μεταξύ κυβερνόντων και κυβερνώμενων και η μόνη λύση είναι η στροφή σε μια πιο ολιγαρχική αντίληψη περί της άσκησης της εξουσίας. Μέχρι το πρόσφατο παρελθόν το κοινωνικό φαντασιακό ευνοούσε και επέτρεπε την ανάδειξη κομματικών, συνδικαλιστικών και άλλων γραφειοκρατικών μηχανισμών κατάλληλων για τη διαχείριση των κοινών, τη διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας και την επίτευξη «εθνικών» στόχων (είσοδος και καθιέρωση στην Ευρωπαϊκή Αγορά, Ολυμπιακοί Αγώνες). Σήμερα αλλάζουν και μετασχηματίζονται ορισμένες ουσιώδεις πτυχές αυτής της μεταμοντέρνας αντίληψης για τη δημόσια ζωή. Ο κυνισμός και η αδιαφορία για την πολιτική δίνουν τη θέση τους στη γενικευμένη ανασφάλεια και ένα καθεστώς φόβου. Ως εκ τούτου, μια κοινωνία φόβου δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά υπό την απειλή των επιτακτικών διλημμάτων που τίθενται πριν από τη ψήφιση των κάθε μέτρων. Κι έτσι, πολύ εύκολα βιώνονται οι εκλογικές αναμετρήσεις ως προσπάθεια απάντησης σε υπαρξιακά ερωτήματα: ποιος θα κυβερνήσει πέρα από τις μοναδικές «σώφρονες» δυνάμεις του μνημονιακού τόξου; Υπάρχει ζωή χωρίς αυτοδυναμία; Δε θα διαλυθεί η χώρα αν αλλάξουμε νόμισμα;

Η πολιτική θεσμοποίηση που απαντά στη νέα κατάσταση είναι οι συνταγές των «ειδικών» από οικονομικοτεχνικούς ή διακρατικούς σχηματισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο για ευρωπαϊκό δημοσιονομικό σύμφωνο σιδηράς πειθαρχίας και κυρώσεων που ίσως ενταχθεί ως κομμάτι πλέον του Συντάγματος από πολλές ευρωπαϊκές χώρες, και το οποίο θα τις δεσμεύει να επιβάλλουν πολύ σφιχτή οικονομική πολιτική, ανεξαρτήτως των πολιτικών ηγεσιών και των κυβερνήσεων που θα ασκούν την εξουσία. Στο νέο, πιο αυταρχικό τεχνοκρατισμό η εξουσιοδότηση των από κάτω περνά από τα χέρια του ικανότερου για διαχείριση της εξουσίας σε αυτά του διεκπεραιωτή των ήδη ειλημμένων αποφάσεων, του πολιτικού μονόδρομου που έχουν επιλέξει οι οικονομικές ολιγαρχίες. Πριν μερικές δεκαετίες περάσαμε από την «επιλογή» των συνταγών πολιτικής στην «επιλογή» των καλύτερων ή αποτελεσματικότερων «ειδικών». Σήμερα φαίνεται να περνάει η (καθεστηκυία) πολιτική από τον έλεγχο των καλύτερων επαγγελματιών στα χέρια των -δίχως καμία εναλλακτική- «συνταγών σωτηρίας».

---

¹⁶ Ιστορικό ρεύμα στρατευμένης δημοσιογραφίας και καθεστωτικής προπαγάνδας, που μάχεται για τη συντριβή των «παλαβών» Ελλήνων και την υπεράσπιση κάθε έννοιας φιλελευθερισμού.

Και βέβαια, οι δημοσιογραφικοί και π(ολιτ)ικάντικοι εκβιασμοί πατούν πάνω στην προπαγάνδισή της συλλογικής ενοχοποίησης της κοινωνίας που ζούσε πάνω από τις ανάγκες τις. Η συγκεκριμένη κριτική του καταναλωτικού μοντέλου δε γίνεται από δημοκρατική σκοπιά, αλλά απλά και μόνο για να ηθικοποιηθεί περαιτέρω το περιεχόμενο της πολιτικής. Οι διαφημιστές του τεχνοκρατισμού επιδιώκουν το κοινωνικό αυτομαστίγωμα ως εξιλέωση για τις «αμαρτίες του παρελθόντος». Αυτό που προτάσσουν είναι η υπέρβαση της ανευθυνότητας του καταναλωτισμού με μια στροφή στη δήθεν σοβαρότητα, την υπευθυνότητα και τη φωνή της λογικής¹⁷. Η διάδοση αυτής της οπτικής αποκτά χαρακτηριστικά μιας ηθικής προσταγής ή μιας ηθικής υποχρέωσης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να μην κοιτάζουμε πίσω, να υποτασσόμαστε «υπεύθυνα» στους νόμους της οικονομίας, να ξεπερνάμε πάντα τις παλιές αμαρτίες του παρελθόντος. Οι αναλύσεις ολόκληρου του τεχνοκρατικού μπλοκ («σοβαρές» εφημερίδες, *free press* έντυπα, μερίδα διανοούμενων και καλλιτεχνών κ.λπ.¹⁸.) περιστρέφονται γύρω από τον άξονα σοβαρότητα ή λαϊκιστική ανευθυνότητα, τεχνοκρατισμός ή πελατειοκρατία, «υπεύθυνες διαρθρωτικές αλλαγές» ή προσκόλληση στα παλιά. Στο πλαίσιο αυτό, οποιαδήποτε κοινωνική αντίδραση ή εκδήλωση πολιτικών κινημάτων βαφτίζεται ως αμετροέπεια, πολιτικός αρχαϊσμός ή αντικοινωνική συμπεριφορά. Η μόνη υπεύθυνη λύση βρίσκεται στην προώθηση μνημονιακών -και αντιστοίχων «εθνοσωτήριων»- συναινέσεων και στην αποδοχή μιας διαρκούς κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι αν αυτός ο λόγος καταφέρνει να έχει την απήχηση που έχει στο δημόσιο λόγο, σε αυτήν την εξέλιξη έχει πολύ μεγάλη ευθύνη και η αριστερά. Όχι μόνο διότι με τις πρακτικές της (κομματισμός, λατρεία του κράτους και προσκόλληση σε ένα παλαιοπασοκικό σοσιαλδημοκρατικό φαντασιακό) συντείνει στο να θεωρούνται ορισμένες ιδέες ως δείγματα μιας αρτηριοσκληρωτικής λογικής που όντως, το μόνο που θέλει είναι να προστατέψει τις παραδοσιακές πελατειακές σχέσεις· αλλά και επειδή ποτέ δεν έχει το θάρρος να παραδεχτεί ότι η κριτική των εκσυγχρονιστών και του τεχνοκρατικού μπλοκ βασίζεται σε υπαρκτά προβλήματα, ασχέτως του αν είναι προσχηματική και λαϊκιστική (διογκώνοντάς τα, εξυμνώντας αφελώς τη Δύση ως την ενσάρκωση της «ορθολογικότητας» και της

---

¹⁷ Όπως διακηρύσσει και ο ηγέτης του τεχνοκρατικού αντάρτικου Άρης (ο αρχηγός των ατάκτων φιλελεύθερων): «Να επιδείξουμε σοβαρότητα, σύνεση, ψυχραιμία, λογική σε πρώτη φάση. Να σχηματιστεί μια κυβέρνηση που να μπορεί να σηκώσει το βάρος χωρίς να κλατάρει πάνω στο μήνα. Για να αντέξει την πολύ σοβαρή και δύσκολη δουλειά...».

¹⁸ Βλ. για τα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά αυτού του χώρου το άρθρο του Ν. Σεβαστάκη, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19/6/2010.

δημοκρατίας κ.λπ.). Έτσι οδηγείται σε γελοίες καταστάσεις, δικαιώνοντας τη διαπίστωση ότι «διαίτερα ιλαροτραγική παρουσιάζεται η θέση της “αριστεράς”, η οποία, όντας οιονεί καταδικασμένη να υπερασπίζεται τα “λαϊκά” αιτήματα, υποχρεώνεται να γίνει σημαιοφόρος κάθε καταναλωτικής απαίτησης, αρκεί όποιος την προβάλλει να αυτοτιτλοφορείται “λαός”»¹⁹.

β) Ο γενικευμένος λαϊκισμός

Ο δεύτερος πυλώνας της ετερόνομης σκέψης -που, ενώ υποτίθεται ότι συνιστά το πλήρες αντίθετο του εκσυγχρονιστικού-τεχνοκρατικού λόγου, στην πραγματικότητα δεν είναι παρά η πίσω όψη του- είναι ο γενικευμένος λαϊκισμός που εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους. Πρόκειται για την ανάδυση μιας φωνής αντίδρασης σε όλα τα νεοφιλελεύθερα μέτρα καθώς και στον έλεγχο υπό τον οποίο έχει περάσει η άσκηση πολιτικής στην Ελλάδα από άλλες κυβερνήσεις και ελίτ. Η οπτική αυτής της τάσης είναι να επικεντρώνεται σε πατριωτικού τύπου επιχειρήματα: οι ξένες δυνάμεις ελέγχουν τα πάντα, η «νέα τάξη πραγμάτων» επιβάλλει τα μέτρα στη μικρή Ελλάδα, χάνουμε την εθνική μας κυριαρχία κ.λπ. Έτσι, για όλα φταίνε οι ξένοι (Μέρκελ, Τρόικα κ.λπ.), άντε και οι δικοί μας ηγέτες που συμπεριφέρονται ως προδότες και δωσίλογοι.

Εδώ, δεν έχουμε να κάνουμε με κάτι καινούριο. Η τάση αυτής της «γεωπολιτικής» ή «πατριωτικής» ματιάς έχει αναφορές σε ένα γενικότερο και διαχρονικό στοιχείο της ταυτότητας του Έλληνα, που βάσει και των ιστορικών εμπειριών της διαρκούς γεωπολιτικής εξάρτησης, του μετεμφυλιακού κράτους και της δικτατορίας, υποστηρίζει ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις πάντα τον επιβουλεύονται και τον εκμεταλλεύονται, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη δόμηση της εθνικής μας ταυτότητας γύρω από έναν «θυματικό εθνικισμό»²⁰, που παρουσιάζει τον λαό μας ως διαρκώς κατατρεγμένο και «βασανισμένο» (που δεν πρέπει να ξεχνά τον Ωρωπό). Έτσι, η δυσμενής γεωπολιτική θέση της Ελλάδας, ιδεολογικοποιείται και μετατρέπεται σε αντιδυτικό σύνδρομο. Αυτό το πατριωτικό φαντασιακό -που, για λόγους αντιμπεριαλιστικού χαρακτήρα, ενστερνίζεται το σύνολο της Αριστεράς- προσπαθεί

---

¹⁹ Π. Κονδύλης, *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία* (1991), Αθήνα, Θεμέλιο, 2011, σ. 63. Χαρακτηριστική έκφραση αυτής της τάσης ήταν η στάση της αριστεράς απέναντι στις κινητοποιήσεις των ιδιοκτητών ταξί, το περασμένο φθινόπωρο, αλλά και η αποδοχή πολλών πρώην παλαιοπασοκικών στελεχών (όπως, π.χ., ο Α. Κοτσακάς) από τον ΣΥΡΙΖΑ, σήμερα.

²⁰ Κατά την έκφραση του Α. Γαβριηλίδη, *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού. Ρίτσος, Ελύτης, Θεοδωράκης, Σβορώνος*, Αθήνα, Futura, 2007, σ. 182.

να στήσει, εκ των υστέρων, στα πόδια της μια εθνική οντότητα στη βάση ενός αγώνα ενάντια σε ξένες δυνάμεις που τη δυναστεύουν²¹.

Φυσικά, η λαϊκιστική ρητορική δεν ορίζεται -ή τουλάχιστον όχι μόνο- από την υπεράσπιση συντεχνιών, την προστασία της πελατειοκρατίας του ελληνικού συστήματος κ.λπ., όπως μέρα νύχτα προσπαθούν να μας πείσουν ο Μπάμπης και οι λοιποί αστέρες του εκσυγχρονιστικού μπλοκ. Το πρόβλημα με το λαϊκισμό είναι βαθύτερο και κατά κάποιον τρόπο διττό: αφορά τόσο στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η πολιτική και η ευθύνη του λαού στις εκάστοτε κοινωνικές εξελίξεις, όσο και στο πρόταγμα που προτάσσει και οραματίζεται για το μέλλον. Για εμάς ο σημερινός λαϊκισμός υπερβαίνει κατά πολύ την απλή κολακεία του λαού -ή, αν θέλουμε να δούμε το ζήτημα από την αντίστροφη οπτική, αυτή η κολακεία του λαού παίρνει σήμερα την εξής μορφή: μετατρέπεται σε μια άρνηση -με την ψυχαναλυτική έννοια του όρου- του γεγονότος ότι η κοινωνία της αφθονίας έχει τελειώσει κι ότι δεν είναι πλέον δυνατή καμία επιστροφή στη θαλπωρή της κείνσιανής-σοδιαλδημοκρατικής ευημερίας. Έτσι αρνείται να κάνει οποιαδήποτε κριτική στις καταναλωτικές συνήθειες του πληθυσμού, υποστηρίζοντας ότι το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης σήμερα ουσιαστικά ταυτίζεται με μια επιστροφή στην προ κρίσης εγγύηση της καταναλωτικής μας ευημερίας.

Ο γενικευμένος λαϊκισμός που έχει αναπτυχθεί στις συνθήκες κρίσης και κατάρρευσης αντιμετωπίζει με απλοϊκότητα τις εξελίξεις, τονίζοντας τη φτωχοποίηση και την περιθωριοποίηση του λαού, αποκρύβοντας παράλληλα τις μεγάλες ευθύνες σημαντικών κομματιών του (ευθύνες που έχουν να κάνουν κυρίως με την αποδοχή και στήριξη ενός φαύλου και ετερόνομου πολιτικού συστήματος για δεκαετίες). Γι' αυτό και αναπαράγει τόσο αλόγιστα ως συνθήματα τα περί «Χούντας» ή περί «νέας Κατοχής». Η εικόνα του καλού λαού που απλά καταπιέζεται και καταδυναστεύεται από την Τρόικα δεν εξηγεί καθόλου τη συναίνεση που παρείχε ο κόσμος όλα αυτά τα χρόνια στο πολιτικό σύστημα και την σύμπλευσή του με τις κυρίαρχες αξίες του κομφορμισμού και της κατανάλωσης (πλην των φτωχότερων στρωμάτων). Κι εδώ, δεν προσπαθούμε να αναπαράγουμε την αντιμικροαστική ρητορεία ορισμένων επαναστατικών κύκλων, αλλά να αναδείξουμε το εξής στοιχείο: *αν οι άνθρωποι δεν κάτσουν να κάνουν και λίγο την αυτοκριτική τους, αν δε δουν ότι πρέπει να απεγκλωβιστούν από το σύγχρονο φαντασιακό, τότε δε θα μπορέσουν ποτέ να*

---

²¹ Για το σημερινό πατριωτικό φαντασιακό βλ. το κείμενό μας «Το Κίνημα των Πλατειών και οι δυσκολίες δημιουργίας ενός δημοκρατικού κινήματος», *Πρόταγμα* τ. 3, Δεκέμβριος 2011.

προτάζουν κάτι καινούριο ως απάντηση σε όσα τους συμβαίνουν. Η ταυτοποίηση των εχθρών (τράπεζες, αφεντικά, κυβέρνηση) δεν αρκεί αν δεν μπορείς να δημιουργήσεις μια εικόνα για μια μελλοντική κοινωνία που θες να χτίσεις. Έτσι, θα ζητάς μόνο επιστροφή στα παλιά και θα περιορίζεις την πολιτική συζήτηση γύρω από την άρνηση των Μνημονίων.

Γιατί ακριβώς εκεί οδηγεί αυτός ο λαϊκισμός, που είναι ίδιον τόσο της αριστεράς όσο και της λαϊκής δεξιάς. Προτάσσουμε το αντιμνημονιακό αγώνα, εκφράζοντας τον πατριωτισμό ή τον αντιμπεριαλισμό –συχνά με εθνοποδοσφαιρικό, οπαδικό στυλ-, αλλά κρύβουμε κάτω από το χαλί την κοινωνική και «ταξική» διάσταση των γεγονότων. Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και τα δήθεν ολοκληρωμένα σχέδια των οικονομολόγων, που διαφημίζονται ως «σανίδα σωτηρίας», ενώ επί της ουσίας περιορίζουν την πολιτική τους πρόταση στον απεγκλωβισμό από τα Μνημόνια και την επιστροφή στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας μέσω του λιγότερο αυταρχικού δρόμου. Το θέμα δεν είναι να γυρίσουμε απλά σελίδα ως προς την αποδοχή από τη χώρα των μνημονίων, ούτε να υιοθετήσουμε κάποιο οικονομικό σχεδιασμό ως θέσφατο, αλλά να συνειδητοποιήσουμε ότι στις νέες συνθήκες του εύθραυστου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού και των οικολογικού τοίχου προς τον οποίο οδεύουμε, καθίσταται ανεπαρκής και αδιέξοδη η επιστροφή στην κοινωνία της καταναλωτικής μανίας και της διαρκούς ανάπτυξης. Με βάση αυτή τη διαπίστωση θα χρειαστεί να βρούμε νέες και μακροπρόθεσμες λύσεις.

III. Οι προοπτικές του δημοκρατικού προτάγματος μέσα στη σημερινή συγκυρία

Ποια θα μπορούσε να είναι, μέσα σε αυτές τις συνθήκες, μια προοπτική δημοκρατικού αυτομετασχηματισμού των κοινωνιών μας; Ποια μορφή θα μπορούσε να έχει ένα τέτοιο πρόταγμα; Είναι εφικτό μέσα στη σημερινή συγκυρία; Πιστεύουμε ότι πριν από την προσπάθεια περιγραφής μιας πιθανής εκδοχής του τρόπου λειτουργίας μιας δημοκρατικής κοινωνίας, έχει σημασία να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες πρέπει πλέον να παλέψει ένα δημοκρατικό κίνημα σήμερα. Άρα αυτό που χρειάζεται είναι να δούμε τι ενδεχομένως προκύπτει, ως πολιτική δυνατότητα, μέσα από τις υπάρχουσες συνθήκες, προκειμένου, στη συνέχεια, να δούμε κατά πόσον αυτό που οραματιζόμαστε βρίσκει κάποιο έρεισμα

στην τρέχουσα πραγματικότητα. Με αυτήν την έννοια σε αυτό το κομμάτι του κειμένου μας θα σταθούμε περισσότερο σε αυτό το πρόβλημα, κάνοντας μόνο μια πρώτη σκιαγράφιση του πολιτικού ζητήματος, όπως θα μπορούσε να τεθεί βάσει αυτών των συνθηκών. Σε επόμενα τεύχη θα ασχοληθούμε περισσότερο με την καθεαυτό «θεσμική» πλευρά του δημοκρατικού προτάγματος, δηλαδή, με άλλα λόγια, με το κομμάτι το σχετικό με τους θεσμούς και τον πιθανό τρόπο λειτουργίας μιας δημοκρατικής κοινωνίας, σε μια προσπάθεια να δείξουμε ότι δεν πρόκειται απλώς για τους ευσεβείς πόθους κάποιων ιδεολόγων, αλλά για ένα εφικτό και πραγματοποιήσιμο πολιτικό πρόταγμα.

Οι ρίζες των επαναστατικών κινήματων: εξέγερση και επανάσταση

Όπως σημειώνουμε και πιο πάνω στο κείμενο αυτό, η εμφάνιση επαναστατικών και αμφισβητησιακών κινήματων μέσα στην ιστορία δεν είναι ένα τυχαίο φαινόμενο, αλλά συνιστά έκφραση συγκεκριμένων, κάθε φορά κοινωνικοϊστορικών τάσεων. Η εμφάνιση τέτοιων κινήματων αποτελεί, μάλιστα, μάλλον εξαίρεση παρά τον κανόνα μέσα στην ανθρώπινη ιστορία. Αν εξαιρέσουμε τη Δύση, όπου αναδύεται για πρώτη φορά ένα κίνημα που μάχεται ρητά όχι μόνο για τη φιλελευθεροποίηση ή έστω τον εκδημοκρατισμό των εκάστοτε κατεστημένων θεσμών, αλλά για το συνολικό μετασχηματισμό της κοινωνίας προς μια δημοκρατική και εξισωτική κατεύθυνση, στα υπόλοιπα μέρη του κόσμου έχουν εμφανιστεί ελάχιστα δημοκρατικά σπέρματα. Φυσικά και η ιστορία των μη δυτικών λαών είναι γεμάτη από κοινωνικά κινήματα και εξεγέρσεις. Με τη μόνη διαφορά ότι στο μεγαλύτερο μέρος των περιπτώσεων δεν πρόκειται για δημοκρατικές επαναστάσεις, αλλά για ένα μείγμα εξεγέρσεων πείνας και χλιαστικών κινήματων.

Κάτι που δείχνει ότι τα επαναστατικά κινήματα δεν είναι προϊόν της επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης ή της όξυνσης της καταστολής, όπως πιστεύουν οι μαρξιστές και οι αναρχικοί (οι μεν επειδή θεωρούν πως η «συνείδηση» καθορίζεται μονοσήμαντα από τις «κοινωνικές συνθήκες» και οι δε επειδή κατατρύχονται ακόμα από το μύθο της έμφυτης αγαθότητας και εξεγερτικότητας των μαζών). Αυτό που μπορούν να προκαλέσουν τέτοιου είδους εξελίξεις είναι κοινωνικά ξεσπάσματα πολιτικώς άμορφα, δίχως μακροπρόθεσμες διεκδικήσεις ή βλέψεις συνολικής αλλαγής του κοινωνικού οικοδομήματος. Διότι, φυσικά, αυτές οι βλέψεις και οι διεκδικήσεις δεν πρέπει να συγχέονται με τα απλά κοινωνικά ξεσπάσματα και τις εξεγερσιακές καταστάσεις. Μια εξέγερση από μόνη της δε μπορεί να εγγυηθεί

τίποτε σε πολιτικό επίπεδο: είναι απλώς ένας καταλύτης περαιτέρω πολιτικών εξελίξεων, των οποίων το πρόσημο μένει, κάθε φορά, να διαπιστωθεί. Εξεγέρσεις έχουν φέρει τυράννους και «σωτήρες» στην εξουσία όσο έχουν οδηγήσει και σε δημοκρατικές επαναστατικές διαδικασίες πολύ πιο μακροπρόθεσμες και βαθιές. Το ζήτημα, με άλλα λόγια, είναι να δούμε ποιες είναι οι διεκδικήσεις και τα αιτήματα που τίθενται κάθε φορά. Εξέγερση ήταν και η Σφενδόνη, όταν (στα τέλη της δεκαετίας του 1640) οι αριστοκράτες εναντιώθηκαν στις προσπάθειες του καρδινάλιου Μαζαρέν να εδραιώσει ακόμα περισσότερο τη θέση της απόλυτης μοναρχίας στη Γαλλία, εξέγερση συνέβη και στη φιλομοναρχική Βανδέα ενάντια στο ρεπουμπλικανικό καθεστώς, κατά τη Γαλλική Επανάσταση (το 1793), «εξέγερση» έκαναν και οι μπολσεβίκοι ενάντια στο καθεστώς του Κέρενσκι στη Ρωσία, τον Οκτώβριο του 1917, εξέγερση ήταν και ο Δεκέμβρης του 2008 στην Ελλάδα: εντελώς διαφορετικές περιπτώσεις που δείχνουν ότι η ανυπακοή και ο ξεσηκωμός απέναντι στην εκάστοτε εξουσία δε λένε τίποτε από μόνα τους, αν δεν αναλυθούν οι πολιτικές βλέψεις όσων συμμετέχουν στα γεγονότα.

Επιμένουμε σε αυτό το σημείο, διότι μέσα στους λεγόμενους επαναστατικούς πολιτικούς χώρους αυτό το σημείο περνά πλέον σχεδόν παντελώς απαρατήρητο. Η διάκριση μεταξύ της «εξεγερσιακής» και της καθεαυτό «επαναστατικής» στιγμής των κοινωνικών κινητοποιήσεων συγκαλύπτεται κάτω από τη σκουριά μιας απαρχαιωμένης φιλοεξεγερσιακής μεταφυσικής η οποία, όταν δεν αδιαφορεί πλήρως για το πολιτικό περιεχόμενο των κινητοποιήσεων (έχοντας χάσει τη μιλιά της από τη γοητεία που της ασκεί το θέαμα των μολότοφ και των σπασμένων ΑΤΜ), πιστεύει ότι το πολιτικό περιεχόμενο αναδύεται αυτόματα μέσω της αντίθεσης στο εκάστοτε υπάρχον καθεστώς: πιστεύει, με άλλα λόγια, ότι οι εξεγερσιακές διαδικασίες «γεννούν» αυτόματα, μέσω μιας περίεργης και άγνωστης διαδικασίας, το πολιτικό περιεχόμενο που, ως εκ τούτου, δε χρειάζεται να προσπαθήσουμε να επεξεργαστούμε²².

Αυτές όμως οι ουσιαστικά φυσικοχημικές αντιλήψεις σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας (που παρουσιάζουν τις κοινωνικές αλλαγές ως ένα είδος αυτόματων χημικών αντιδράσεων) μας κάνουν να χάνουμε κάθε δυνατότητα κοινωνικοϊστορικής διαύγασης. Διότι, θεωρώντας ότι η «εξέγερση», ως ύψιστος

---

²² Σχετικά με τη σημασία της διάκρισης ανάμεσα σε «εξέγερση» ή «ξεσηκωμό» και «επανάσταση», βλ. και το κείμενό μας «Το Κίνημα των Πλατειών και οι δυσκολίες δημιουργίας ενός δημοκρατικού κινήματος», *Πρόταγμα*, τ. 3, Δεκέμβριος 2011.

πολιτικός ορίζοντας των όποιων πιθανών κινητοποιήσεων, είναι ανά πάσα στιγμή προ των πυλών (εφόσον αυξάνονται τα μέτρα λιτότητας και επιδεινώνεται η οικονομική κατάσταση ολόενα και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού), δεν κρίνουμε πλέον απαραίτητο να αναλύσουμε την εκάστοτε κοινωνικοϊστορική συγκυρία, προκειμένου να ψηλαφήσουμε τις τάσεις που ενδεχομένως να εκφράζονται κάθε φορά. Συγχέοντας, παράλληλα, όπως είδαμε, την εξέγερση με την επανάσταση, ξεχνάμε το εξής θεμελιώδες γεγονός: ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν προκύπτουν στο κενό ούτε μέσω παρθενογένεσης. Προφανώς και μπορεί ορισμένες φορές να μας φαίνονται πως ξεπηδούν από το πουθενά (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Μάη του '68 στη Γαλλία), αλλά αν δούμε τα πράγματα πιο ψύχραιμα θα ανακαλύψουμε πάντοτε ότι είχε προηγηθεί μια σχετική παράδοση αγώνων ή έστω η ύπαρξη κάποιων θεσμών στους οποίους ο κόσμος βασίστηκε για να πάει παραπέρα. Με αυτό δε θέλουμε να πούμε ότι δεν υπάρχει δημιουργικότητα στην ιστορία ή ότι τίποτε δε μπορεί να εμφανιστεί χωρίς να έχει πρώτα προϋπάρξει υπό μια δυνάμει ή σπερματική μορφή κ.λπ. –σε καμία περίπτωση. Θέλουμε απλώς να τονίσουμε ότι μια τέτοια παραδοχή – διότι μόνο στα πλαίσια μιας αντίληψης που βασίζεται σε ανάλογες παραδοχές έχουν νόημα αυτά που λέμε- δε σημαίνει ότι η ανθρώπινη ιστορία είναι το απόλυτο χάος, όπου οτιδήποτε να μπορεί να συμβεί οποτεδήποτε και οπουδήποτε.

Πράγμα που με τη σειρά του συνεπάγεται τα εξής: σε επίπεδο ερμηνείας, οφείλουμε, κάθε φορά, να προσπαθούμε να αναλύουμε την τρέχουσα κοινωνικοϊστορική συγκυρία, προτού προβούμε σε εκτιμήσεις για την πολιτική κατάσταση και τις προοπτικές που ενδεχομένως αυτή να διανοίγει σε ό,τι αφορά στο δημοκρατικό πρόταγμα· σε επίπεδο πρακτικής συμμετοχής και δράσης, οφείλουμε να ασκούμε κριτική στη θεοποίηση του αυθόρμητου, προσπαθώντας να προτείνουμε συγκεκριμένα μέσα πάλης και λίγο πολύ σαφείς πολιτικούς στόχους ή, έστω, συνθήματα, που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη δημιουργία ενός δημοκρατικού κινήματος, που αποσκοπεί σε κάτι περισσότερο από την απλή εκτόνωση της οργής και της αγανάκτησης.

Η εξαφάνιση των χώρων κοινωνικοποίησης

Σε ό,τι μας αφορά, στην προσπάθειά μας να διαυγάσουμε την κοινωνικοϊστορική συνθήκη μέσα στην οποία καλούμαστε να δράσουμε -και από την οποία περιμένουμε να γεννήσει τα επαναστατικά κινήματα που ονειρεύονται μερικοί-, ερχόμαστε αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με την εξής, κατά τη γνώμη μας, θεμελιώδη

διαπίστωση: ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών είναι η οιοονεί εξαφάνιση των χώρων που μέχρι και πριν από κάποιες δεκαετίες προωθούσαν διάφορες μορφές *θετικής* κοινωνικοποίησης. Σήμερα οι χώροι αυτοί δε λειτουργούν πλέον με αυτόν τον τρόπο και αυτό μας θέτει ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα, εφόσον στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας εκλείπουν πλέον, όλο και περισσότερο, οι συνήθειες, οι πρακτικές και οι συμπεριφορές που παραδοσιακά αποτέλεσαν στηρίγματα των χειραφετητικών κινήσεων, αλλά και της κοινωνικής ζωής γενικότερα.

α) *Η αποξένωση μέσα στους χώρους δουλειάς και στον «ελεύθερο χρόνο»*

Χωρίς να επεκταθούμε ιδιαίτερα (καθώς το θέμα καλύπτεται από τα υπόλοιπα κείμενα της ύλης του τεύχους²³), θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια παρατηρείται μια βασική μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων μέσα στους χώρους δουλειάς. Μπορούμε να συνοψίσουμε το περιεχόμενο αυτής της εξέλιξης, λέγοντας ότι η κλασική ανάλυση του Καστοριάδη για τη θεμελιώδη αντίφαση του καπιταλισμού έχει πάρει μια εντελώς νέα μορφή. Πλέον η σύγκρουση μεταφέρεται από το κοινωνικό στο ψυχικό επίπεδο. Δεν έχουμε ανταγωνισμό διεύθυνσης-εργαζομένων (κάτι που παλιότερα είχε δημιουργήσει τη λεγόμενη ταξική πάλη μέσα στους εργασιακούς χώρους), αλλά την *εσωτερικευση* αυτής της σύγκρουσης σε ψυχικό επίπεδο από τον ίδιο τον εργαζόμενο. Επιπλέον, η εργασία παύει να παίζει το ρόλο μιας βασικής καθημερινής κοινωνικοποίησης. Η φθορά υπερβαίνει την κλασικού τύπου αποξένωση από τα μέσα και τον τρόπο παραγωγής: *αφορά σήμερα την απώλεια νοήματος για το ίδιο το εργασιακό αντικείμενο και την αδυναμία δημιουργίας μιας ξεχωριστής συλλογικής αφήγησης γύρω από αυτήν την κοινωνική διεργασία*. Πρόκειται για μια νέα και ευρύτερη μορφή αλλοτρίωσης που οδηγεί σε υπαρξιακά αδιέξοδα και μια συστηματική φθορά του ψυχισμού των ατόμων.

Διάφοροι αμερικανοί κοινωνιολόγοι (όπως, π.χ., ο Ρ. Σένετ²⁴ και παλιότερα ο Κρίστοφερ Λας²⁵) έχουν πολύ ωραία θέσει τις βάσεις μιας ψυχολογικής και

---

²³ Βλ. ειδικότερα τα κείμενα των Δ. Μαρκόπουλου, «Η θέσμιση της εργασίας στη σύγχρονη κοινωνία και οι προοπτικές μιας ριζικής κριτικής της» και Κ. Ντεζούρ, «Οδύνη, εργασία, πράξη: η κοινοτοποίηση της κοινωνικής αδικίας», όπως επίσης και την παράγραφο «Η εργασία και η σημασία της ως κοινωνικού θεσμού» του *Editorial*.

²⁴ Βλ. τα έργα του *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού* (μτφ. Τ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας, 2008), *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος* (μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα, Πεδίο, 2010 -ένα κεφάλαιο του έργου το έχουμε μεταφράσει και εμείς και μπορεί να βρεθεί στο ιστολόγιο της ομάδας μας: <http://protagma.files.wordpress.com/2010/10/sennett.pdf>).

²⁵ Βλ. το βιβλίο του *Ο ελάχιστος εαυτός* (μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, χ.χ.).

ανθρωπολογικής ανάλυσης ανάλογης έμπνευσης. Πρόκειται για αυτό ακριβώς που δε βλέπουν οι νεομαρξιστικές αναλύσεις των διάφορων εκδοχών του σύγχρονου εργατισμού σχετικά με το προκαριάτο και τους «ελαστικούς»: μακράν του να ωθούν τους εργαζόμενους προς κάποιο είδος συλλογικής δράσης -όπως συνέβαινε μέσα στο τεϊλορικό σύμπαν²⁶-, οι μεταμορφώσεις του καπιταλισμού στο εργασιακό επίπεδο ωθούν τους εργαζόμενους προς την ατομικοποίηση, εφόσον πλέον οι ανταγωνισμοί μετατίθενται από το κοινωνικό στο ψυχικό επίπεδο. Η αίσθηση χρονικότητας της εργασιακής ζωής και ο βαθμός αφομοίωσης του επαγγελματικού αντικειμένου έχουν μεταβληθεί ποιοτικά, σε τέτοιο βαθμό που οι άνθρωποι βιώνουν τη δουλειά τους εντελώς επιφανειακά, δουλεύοντας κατά κάποιον τρόπο σαν καταναλωτές, κατά τρόπον ώστε η εργασιακή διαδικασία να τους φαίνεται εντελώς ξένη, δίχως κανένα νόημα, πράγμα που εντείνει το άγχος. Έτσι οι συγκρούσεις δε γεννούν αντιδράσεις, αλλά βιώνονται όλο και περισσότερο *ως ατομικές και προσωπικές αποτυχίες*, οδηγώντας, πολύ συχνά, σε παθολογικές συμπεριφορές, με στόχο την εκτόνωση της πίεσης και του άγχους.

Πέραν των νέων ψυχικών συμπτωμάτων που εμφανίζονται και συνδέονται σαφώς με αυτή την κατάσταση, ο βασικότερος θεσμός που ενσαρκώνει αυτές τις παθολογικές συμπεριφορές είναι η λεγόμενη «διασκέδαση» με τους ξέφρενους ρυθμούς της, η οποία και συνιστά βασικό βραχίονα της μαζικής κουλτούρας και της κοινωνίας της κατανάλωσης, γενικότερα, εφόσον ενσαρκώνει με τον καλύτερο τρόπο τη βασική επιταγή αυτών των τελευταίων: *την ψυχαναγκαστική ηδονοθηρία και την υποχρέωση να ξεπερνάμε τα όρια κάθε είδους*. Μπορεί στην Ελλάδα αυτή η τάση να μην είναι εμφανής (χάρη στη λεγόμενη «μεσογειακή» μας κουλτούρα), ωστόσο σε αρκετές καθεαυτό δυτικές χώρες μπορούμε να δούμε πολύ καθαρά τη διασκέδαση ως βαλβίδα αποσυμπίεσης του συστήματος, ως μέσο εκτόνωσης της πίεσης και της έντασης που συσσωρεύεται κατά τη διάρκεια της εβδομάδας. Το άτομο προσπαθεί να ξεπεράσει τα όριά του, οδηγούμενο σε αντικοινωνικές συμπεριφορές (ας θυμηθούμε φαινόμενα όπως οι τουρίστες σε ημιάγρια κατάσταση, οι νέοι που σωριάζονται στους δρόμους μεθυσμένοι και ουρλιάζουν μέσα στα λεωφορεία και το μετρό, οι διάφοροι πιωμένοι που κάνουν εμετό και κατουρούν μέσα στη μέση του δρόμου κ.λπ.), οι οποίες φθείρουν ακόμα περισσότερο τον κοινωνικό ιστό. Συνέπεια αυτής της κατάστασης είναι, μεταξύ άλλων, -όπως παρατηρεί ο Ντανιέλ Μοτέ- το γεγονός ότι

---

²⁶ Σχετικά με τον λεγόμενο τεϊλορικό καπιταλισμό, βλ. το βιβλίο του Μπενζαμέν Κοριά, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο. Τεϊλορισμός, φορντισμός και μαζική παραγωγή* (1979), εκδ. Κομούνα, Αθήνα, 1995.

πλέον το Κράτος παρεμβαίνει όλο και περισσότερο στην κοινωνική ζωή, προκειμένου να προστατεύει τα άτομα από τα ίδια τα λάθη τους²⁷. Αυτός ο παλιμπαιδισμός της κοινωνίας συνιστά την πιο τρανταχτή συνέπεια της αλλαγής χρήσης του ελεύθερου χρόνου μας: από εκεί που ο ελεύθερος χρόνος βιώνόταν ως όαση ελευθερίας και δημιουργίας μέσα στην κόλαση της μισθωτής εργασίας, τελικά μετατράπηκε σε φέουδο της κατανάλωσης και της μαζικής κουλτούρας, με αποτέλεσμα να αποτελεί όχι πια αντίβαρο αλλά συμπλήρωμα της αλλοτρίωσης που βιώνουμε μέσα στην εργασία.

β) Η εξαφάνιση των «τρίτων τόπων»

Ένα στοιχείο όμως που έχει πολύ μεγάλη σημασία είναι το γεγονός πως αυτή η τάση αποικισμού του ελεύθερου χρόνου μας από την κατανάλωση και τη μαζική κουλτούρα έχει και το πολεοδομικό της αντίστοιχο. Η πολεοδομία, όπως και η τεχνολογία και η τεχνική εν γένει, δεν είναι πολιτικά ουδέτερη αλλά αντανακλά, κάθε φορά -ή, πιο σωστά, ενσαρκώνει- το κυρίαρχο φαντασιακό και τις αξίες κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας. Λογικό είναι, λοιπόν, η καταναλωτική κοινωνία να έχει και τα ανάλογα πολεοδομικά πρότυπα όπως και τις αντίστοιχες οικοδομικές μορφές, τα χαρακτηριστικά της κτήρια (από άποψη εκπλήρωσης συγκεκριμένων λειτουργιών) κ.λπ.

Σε ένα από τα κείμενά του όπου πραγματεύεται την υποχώρηση των δημοκρατικών πολιτικών αρετών μέσα στην αμερικανική κοινωνία, ο Κρίστοφερ Λας σχολιάζει μια βασική συνέπεια της εμπέδωσης του μοντέλου της καταναλωτικής κοινωνίας: την εξαφάνιση των «τρίτων τόπων», δηλαδή τόπων «συνάντησης μεσοστρατίς ανάμεσα στον χώρο εργασίας και τον οικογενειακό κύκλο». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αυτοί «οι τρίτοι τόποι είναι πολύτιμοι, όχι επειδή “βοηθούν να περάσει η μέρα”, αλλά επειδή ενθαρρύνουν τη συζήτηση, την ουσία της ζωής του

---

²⁷ «Ο ελεύθερος χρόνος, στην νέα του εκδοχή, έλαβε ένα εντελώς διαφορετικό νόημα: απόρριψη οποιουδήποτε περιορισμού. [...] Επομένως, σε κοινωνικό επίπεδο, εφόσον τα άτομα δεν επιλέγουν τις δραστηριότητες εκείνες που ωφελούν τους γύρω τους, το Κράτος πρέπει να παρέμβει: περιορισμός του θορύβου των ηχοσυστημάτων, της ταχύτητας, της χρήσης πυροβόλων όπλων, των επισκέψεων στα δάση λόγω κινδύνου πρόκλησης πυρκαγιών, ενίσχυση των αστυνομικών δυνάμεων σε κάθε μαζική εκδήλωση ψυχαγωγίας ή αθλητισμού, πρόληψη του χουλιγκανισμού, καταστολή του σεξουαλικού κ.λπ. [...] Κι έτσι λοιπόν, ο ελεύθερος χρόνος συνοδεύεται από αστυνομικά μέτρα και απαγορεύσεις. Οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν να χρησιμοποιούν τον χρόνο που διαθέτουν με έναν τρόπο επωφελή για όλους. Δεν έχουν αρκετή ευπρέπεια και αυτοέλεγχο, ώστε να χρησιμοποιούν ενάρετα την σκόλη τους: πρέπει κατά συνέπεια να παρέμβει το Κράτος» (D. Mothé, *Le temps libre contre la société* [*Ο ελεύθερος χρόνος ενάντια στην κοινωνία*], Παρίσι, Desclée de Brouwer, 1999).

πολίτη»²⁸. Παρ' όλα αυτά, «ακόμα και η παμπ και το καφεενείο, που στην αρχή φαίνεται πως δεν είχαν καμία σχέση με την πολιτική ή τις τέχνες του πολίτη, κάνουν τη συνεισφορά τους στην ευρέως εκτεινόμενη, ελεύθερα περιστρεφόμενη συζήτηση πάνω στην οποία ευδοκιμεί η δημοκρατία και, τώρα, φτάνουν να απειλούνται με εξαφάνιση, καθώς τα στέκια της γειτονιάς παραχωρούν τη θέση τους σε εμπορικά κέντρα, αλυσίδες καταστημάτων *fast-food* και φαγητών σε πακέτο»²⁹. Στην Ευρώπη βέβαια αυτή η τάση δεν είναι τόσο ανεπτυγμένη (εφόσον επιβιώνει ακόμα η παράδοση των καφέ και των δημόσιων πάρκων), ωστόσο μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα φαινόμενο αντίστοιχης σημασίας: τη μετατροπή των καφέ σε «καφετέριες», δηλαδή σε χώρους με δυνατή μουσική, οι οποίοι καθιστούν σχεδόν αδύνατη κάθε συζήτηση και πραγματική κοινωνικοποίηση. Αυτό το φαινόμενο που παίρνει μια πολύ έντονη μορφή στην Ελλάδα, ουσιαστικά μετατρέπει το μπαρ και το καφεενείο από τόπο κοινωνικοποίησης και συζήτησης σε τόπο χαλάρωσης και διασκέδασης, που ευνοεί πλέον όχι τις σοβαρές συζητήσεις αλλά τη μπουρδολογία.

Στην Ελλάδα, αντίστοιχα, δεν έχουμε τόσο το πρόβλημα της καταβρόχθισης των ελεύθερων χώρων από τα μεγάλα εμπορικά κέντρα και τους χώρους θεαμάτων (μεγάλα γήπεδα με εμπορικά κέντρα, πολυσινεμά κ.λπ.), όσο τη μετατροπή ολόκληρων περιοχών σε ζώνες διασκέδασης, μέσω, είτε της σταδιακής μετατροπής των καφεενείων τους σε μπαρ και καφετέριες, είτε μέσω της δημιουργίας αποικιών από τέτοιους χώρους διασκέδασης. Η πιο χαρακτηριστική έκφραση αυτού του φαινομένου είναι φυσικά η τουριστική υποβάθμιση των περιοχών που χρησιμεύουν ως καλοκαιρινά φέρετρα. Οι περιοχές αυτές γεμίζουν με ζώνες διασκέδασης εντός των οποίων, αν δεν επιτρέπονται σχεδόν τα πάντα για τους τουρίστες (όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις σαν τον Κάβο στην Κέρκυρα, το Φαληράκι στη Ρόδο κ.λπ.), υιοθετείται, σε κάθε περίπτωση, ένα μοντέλο που ερημώνει τις γειτονιές και εκδιώκει τους κατοίκους³⁰: δυνατή μουσική μέχρι τις πρωινές ώρες, συσσώρευση σκουπιδιών κ.λπ. Τηρουμένων των αναλογιών, κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και μέσα στις ίδιες τις πόλεις, όπου γειτονιές ολόκληρες υποτάσσονται στους σκοπούς της βιομηχανίας της διασκέδασης. Η πορεία των Εξαρχείων συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα: από κέντρο της καλλιτεχνικής και πολιτικής αντικουλτούρας κατά τις

---

²⁸ Κρ. Λας, *Η εξέγερση των ελίτ και η προδοσία της δημοκρατίας*, μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, χ.χ., σ. 92.

²⁹ *Ο. π.*, σ. 90.

³⁰ Οι οποίοι βέβαια νόμισαν ότι θα πιάσουν την καλή και ότι θα τους έρθει το εύκολο χρήμα, ξεπουλώντας τις περιοχές τους στους τουρίστες.

δεκαετίες του '70 και του '80 μετατράπηκε σταδιακά σε κόμβο της «εναλλακτικής» διασκέδασης του κέντρου της Αθήνας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο των συμπεριφορών που εκτρέφει πλέον και ενθαρρύνει αυτή η -όλο και πιο πολύ μόνο κατ' όνομα- πολιτικοποιημένη γειτονιά.

γ) Η παρακμή της γειτονιάς

Όπως βέβαια είναι προφανές, αυτές οι επί μέρους εξελίξεις συνιστούν κομμάτια ενός ευρύτερου μετασχηματισμού, ο οποίος έχει να κάνει με τη διάβρωση του κατεξοχήν ενδιάμεσου ή τρίτου τύπου, του κατεξοχήν, με άλλα λόγια, χώρου έμμεσης κοινωνικοποίησης, που είναι η γειτονιά. Η γειτονιά όχι ως διοικητική υποδιαίρεση ή περιφέρεια ενός δήμου, αλλά ως ζωντανή ανθρώπινη κοινότητα, ως *κύτταρο συλλογικής ζωής*. Διότι μέσα στις μαζικές συνθήκες των μεγάλων πόλεων, η γειτονιά είναι ο χώρος που επιτρέπει στους ανθρώπους να διατηρούν ορισμένα από τα καθόλα θετικά στοιχεία της κοινωνικής ζωής που συναντούμε σε μικρότερης έκτασης οικιστικά συμπλέγματα, όπως η κωμόπολη ή το χωριό: μια πιο άμεση επαφή με τους γύρω μας, μια γνώση των πραγμάτων και των καταστάσεων, η ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τους άλλους, η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή κ.λπ.

Ξεκινώντας από μια τέτοια αντίληψη, η θεωρητικός της πόλης Τζέιν Τζέικομπς, υπερασπιζόταν τις παραδοσιακές γειτονιές των αμερικανικών πόλεων ενάντια στις προσπάθειες αντικατάστασής τους από μεγάλα οικιστικά συμπλέγματα και αποικίες ομοιόμορφων προαστίων, αποκλειστικά προορισμένων για κατοίκηση. Στα πλαίσια της επίθεσής της στην «ορθολογική» πολεοδομία, που βασιζόταν στην ιδέα ότι οι ειδικοί του πολεοδομικού σχεδιασμού θα έπρεπε να οργανώσουν από το γραφείο τους και ερήμην των ίδιων των κατοίκων τη ζωή των τελευταίων, η Τζέικομπς πρότεινε «να σκεφτόμαστε τις γειτονιές της πόλης ως όργανα αστεακής αυτοκυβέρνησης και αυτοδιεύθυνσης»³¹, η εξάλειψη των οποίων οδηγούσε στο θάνατο και στην παρακμή των μεγάλων πόλεων. Αυτό το συμπέρασμα βασιζόταν στη διαπίστωση ότι οι ουσιώδεις πρακτικές διαδικασίες που διασφαλίζουν την ομαλή λειτουργία της συλλογικής ζωής μέσα στις πόλεις δεν φέρονται εις πέρας τόσο από το Κράτος και τα τοπικά του παραρτήματα (τοπική «αυτοδιοίκηση» κ.λπ.), όσο από τη σύναψη ενός άτυπου δικτύου καθημερινών σχέσεων ανάμεσα στους ίδιους τους

---

³¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities. The Failure of Town Planning* [Ο θάνατος και η ζωή των μεγάλων αμερικανικών πόλεων. Η αποτυχία του πολεοδομικού σχεδιασμού], Λονδίνο, Penguin, 1977 (1962), σ. 124.

κατοίκους: «Η δημόσια ειρήνη -στο πεζοδρόμιο και στο δρόμο- δε διατηρείται καταρχήν από την αστυνομία, όσο απαραίτητη μπορεί να είναι αυτή. Διατηρείται κυρίως χάρις σε ένα πολύπλοκο, σχεδόν ασυνείδητο δίκτυο εθελούσιων ελέγχων και κανόνων ανάμεσα στους ίδιους τους ανθρώπους, που εφαρμόζεται από τους ίδιους τους ανθρώπους. [...] Κανένας αριθμός αστυνομικών δε μπορεί να επιβάλλει πολιτισμένες συμπεριφορές εκεί όπου η κανονική, καθημερινή εφαρμογή τους, από τους ίδιους τους ανθρώπους, έχει αποδιοργανωθεί»³². Οι «αυτοκυβερνητικές λειτουργίες των δρόμων των πόλεων» (η διατήρηση της καθαριότητας, η επίβλεψη των παιδιών, η αυθόρμητη «επιτήρηση» των δημόσιων χώρων από τους κατοίκους μέσω των παραθύρων που βλέπουν στο δρόμο κ.λπ.) συνιστούν ακριβώς έκφραση αυτών των άτυπων κοινωνικών δεσμών και συνεισφέρουν σε μια «από τα κάτω» οργάνωση της κοινωνικής ζωής, η οποία δεν έχει ανάγκη την παρέμβαση κρατικών και γραφειοκρατικών θεσμών. Η «αυτοκυβέρνηση στο επίπεδο του δρόμου» [*street self-government*] είναι ένα από τα βασικά κύτταρα αυτής της άτυπης πολιτικής ζωής, η οποία μαθαίνει στους κατοίκους να αναπτύσσουν αξίες όπως η υπευθυνότητα και το ενδιαφέρον για τους γύρω μας. Τα «δίκτυα γειτονιάς» που συνιστούν το «αναντικατάστατο κοινωνικό κεφάλαιο κάθε πόλης»³³ αρθρώνονται γύρω από αυτές τις στοιχειώδεις διαδικασίες άτυπης διαχείρισης της γειτονιάς και της αυθόρμητης συνεργασίας που αναπτύσσουν οι κάτοικοι μέσα στα πλαίσιά της.

Σε ό,τι μας αφορά εν προκειμένω, η πολιτική σημασία αυτών των διαπιστώσεων έχει να κάνει με το ότι η ύπαρξη μιας συλλογικής ζωής αυτού του είδους συνιστά ένα έδαφος μέσα από το οποίο φυτρώνουν *βασικές αρετές του πολίτη, χωρίς τις οποίες δε μπορεί να υπάρξει κανένα δημοκρατικό πολιτικό κίνημα*. Αυτό έχει αποδειχθεί επανειλημμένα μέσα στην ιστορία, μέσω της αλληλεγγύης που κατά τις διάφορες επαναστατικές περιόδους αναπτύχθηκε στις λαϊκές γειτονιές, επιτρέποντας στους ανθρώπους να αγωνιστούν με πιο αποτελεσματικό τρόπο. Αντίστοιχα, η εξαφάνιση αυτού του πρωτοπολιτικού υποστρώματος καθιστά πολύ πιο δύσκολη την ανάδυση τέτοιων κοινωνικών κινημάτων και αυτό είναι που παρατηρούμε σήμερα μέσα στις μεγάλες πόλεις: η υπερσυσσώρευση ανθρώπων στα μεγάλα αστικά κέντρα όχι μόνο δεν προάγει, όπως θα νόμιζε κανείς, την κοινωνικοποίησή τους, αλλά

---

³² Ο. π., σ. 41.

³³ Ο. π., σ. 148.

δημιουργεί «μοναχικά πλήθη»³⁴, δηλαδή πλήθη ατομικοποιημένων υπάρξεων που τις περισσότερες φορές αδυνατούν να συνεννοηθούν με τους γείτονές τους ακόμα και για τα πιο διαδικαστικά ζητήματα (όπως μαρτυρούν οι σκυλοκαβγάδες και οι μικροαπάτες που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της διαχείρισης των πολυκατοικιών).

δ) Από τους «τρίτους τόπους» στους «μη τόπους»

Με τον όρο «μη τόπος», ο ανθρωπολόγος Μαρκ Οζέ εννοεί έναν χώρο που αλλάζει κατά βούληση και εντός του οποίου οι άνθρωποι παραμένουν ανώνυμοι, διατηρώντας μαζί του μια σχέση κατανάλωσης, παρά ιδιοποίησης και πραγματικής ζωής ή κατοίκησης. Τέτοιοι χώροι είναι οι αυτοκινητόδρομοι, τα σουπερμάρκετ, τα αεροδρόμια, τα ξενοδοχεία κ.λπ. -τόποι από τους οποίους *περνάμε*, όντας ακριβώς διαρκώς περαστικοί και νομάδες, δίχως ποτέ να ριζώνουμε και να εμπλεκόμαστε περισσότερο, δίχως να τους χρησιμοποιούμε ως έρεισμα για τη σύναψη κοινωνικών σχέσεων: «αν τόπος είναι ο χώρος που μπορεί να οριστεί ως χώρος ιστορικός, που μας επιτρέπει να αναπτύξουμε μια ταυτότητα και μια σχέση μαζί του, ο χώρος που δεν ορίζεται με κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ένας μη-τόπος»³⁵. Το θέμα είναι όμως ότι μέσα στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών, η αποσύνθεση των τόπων, όπως την είδαμε προηγουμένως, μετατρέπει όλους τους χώρους σε μη-τόπους: παρατηρούμε, κατά κάποιον τρόπο, μια «*από-τοποποίηση*» των χώρων, μια ουδετεροποίησή τους, *η οποία τους καθιστά ανίκανους να χρησιμεύσουν ως στηρίγματα για τη σύναψη κοινωνικών σχέσεων και τη δημιουργία νέων κοινωνικών μορφών συμβίωσης*.

Αυτή η *αποεπένδυση* των κοινωνικών χώρων και των θεσμών είναι το αντικειμενικό σύστοιχο της διαδικασίας που περιγράψαμε παραπάνω: της σταδιακής εξαφάνισης κάθε θετικής και ζωντανής κοινωνικοποίησης, κάθε θετικής και γνήσιας επένδυσης των γύρω μας αλλά και των συλλογικών εγχειρημάτων εν γένει. Όπως οι χώροι γίνονται απρόσωποι και ουδέτεροι, μέσω μιας διαδικασίας αποεπένδυσης, έτσι και οι κοινωνικές σχέσεις περιστέλλονται, κατά κάποιον τρόπο, στις διαδικαστικές τους πλευρές, σαν ένα τελετουργικό που το επαναλαμβάνουμε αναγκαστικά, πιο πολύ σα να το υφιστάμεθα, παρά σαν κάτι που μας γεμίζει με νόημα. Κάθε κοινωνικός δεσμός που ξεπερνά τον στενό μας προσωπικό περίγυρο (είτε αυτός είναι η

³⁴ Κατά την περίφημη έκφραση του Ντέιβιντ Ρίσμαν: *Το μοναχικό πλήθος* (1950), μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, χ.χ.

³⁵ M. Augé, *Non-lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité* [*Μη-τόποι, εισαγωγή σε μια ανθρωπολογία της υπερ-νεωτερικότητας*], Παρίσι, Seuil, 1992, σ. 100.

οικογένεια είτε οι φίλοι, είτε τα μέλη της υποκοουλτούρας στην οποία ανήκουμε -στα πλαίσια των καταναλωτικών μας συνηθειών- κ.λπ.), βιώνεται εντελώς εξωτερικά, «λειτουργικά» και ουδέτερα.

Όπως είχε παρατηρηθεί ήδη από τη δεκαετία του '60, η σύγχρονη ιδεολογία της «ορθολογικής» πολεοδομίας τείνει να αντικαθιστά τους πραγματικούς ανθρώπους από «στατιστικούς ανθρώπους», τείνει, δηλαδή, να σκέφτεται με όρους ανθρώπων χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, χωρίς δεσμούς με συγκεκριμένους χώρους. Ωστόσο, «αν οι άνθρωποι αποκοπούν από τις κοινωνικές τους σχέσεις, καταστρέφονται *ως πραγματικά κοινωνικά όντα*, ορισμένες φορές μόνο για μικρό χρονικό διάστημα, ορισμένες φορές όμως για πάντα»³⁶. Αυτή ακριβώς η *καταστροφή των ατόμων ως κοινωνικών όντων*, ως όντων ικανών να συνάπτουν δεσμούς διαφορετικούς από τις απλές προσωπικές σχέσεις του στενού περιγύρου, ως όντων, με άλλα λόγια, ικανών να βρίσκουν νόημα και ευχαρίστηση σε αυτή τη σύναψη, είναι που συνιστά τον πυρήνα του προβλήματος: η μετατροπή των ανθρώπων σε ανεργάστους και εκριζωμένους καταναλωτές, που διατηρούν πλέον μια επιφανειακή και τουριστική σχέση με το κοινωνικό τους περιβάλλον, με ό,τι υπερβαίνει τον στενό προσωπικό περίγυρο.

Και φυσικά αυτή η σχέση προς τον χώρο και τους γύρω μας βρίσκει το αντίστοιχό της σε μια *τουριστική σχέση* με το παρελθόν, σε μια καταστροφή κάθε ζωντανής παράδοσης που μεταδίδεται μέσω της συλλογικής μνήμης. Αυτή η αποκοπή από την ιστορία μας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση περιοχών που υπήρξαν πεδία κοινωνικών αγώνων κατά το παρελθόν³⁷. Οι μηχανισμοί διατήρησης και μετάδοσης της συλλογικής μνήμης καταστρέφονται, εφόσον χάνονται οι θεσμοί και οι κοινωνικές δυνάμεις που αποτελούσαν ζωντανούς φορείς αυτής της μνήμης. Μιλώντας για τη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του '20, όταν το ελληνικό εργατικό

---

³⁶ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, ό. π., σσ. 146-147 (δική μας η υπογράμμιση).

³⁷ Όπως παρατηρεί ένας καθηγητής αμερικάνικης λογοτεχνίας, «Ούτε καν η τοπική ιστορία δε χαίρει κάποιας προσοχής. Φοιτητές που κατάγονται από παλιές βιομηχανικές πόλεις της Νέας Αγγλίας δεν είχαν ακούσει ποτέ τους, όπως ανακάλυψα, για τις περίφημες απεργίες που έλαβαν χώρα στις κοινότητές τους, κατά τις οποίες εργάτες δολοφονήθηκαν εν ψυχρώ ενώ οι δράστες έφυγαν ατιμώρητοι. Αυτό που μου προκάλεσε έκπληξη δεν ήταν που τα γυμνάσιά τους ήταν επιφυλακτικά ως προς το θέμα αυτό, αλλά το γεγονός ότι ούτε οι γονείς τους, ούτε οι παππούδες και οι γιαγιάδες τους, ούτε κανένα από τα άτομα με τα οποία ήρθαν σε επαφή μεγαλώνοντας, δεν τους μίλησε ποτέ για αυτές τις περιπτώσεις εξόφθαλμης κοινωνικής αδικίας. Είτε οι οικογένειές τους δεν αναφέρονταν ποτέ στο παρελθόν, είτε τα παιδιά δεν έδωσαν προσοχή όταν οι γονείς τους μιλούσαν γι' αυτό. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε να αντιμετωπίσουμε το εξής πρόβλημα: πώς να θεραπεύσουμε την τεράστια άγνοια που έχουν για πράγματα με τα οποία θα έπρεπε να είναι ήδη εξοικειωμένοι, όπως οι γενιές των συμφοιτητών τους που προηγήθηκαν;» (Ch. Simic, "Age of Ignorance", στο μπλογκ του *New York Review of Books*, 20/3/2012).

κίνημα ήταν στην ακμή του, ο Στίνας έγραφε: «στις συνοικίες, στα καφενεία, στα σπίτια των εργατών κάθε μέρα συζητήσεις για το κίνημα και τα προβλήματά του»³⁸. Ακόμα κι αν ακούγεται υπερβολική μια τέτοια φράση, δίνει καλά το κλίμα που υπήρχε τότε στις τάξεις των εργατών και *τί πραγματικά σημαίνει πολιτικοποίηση της κοινωνίας και ενδιαφέρον των ανθρώπων για τα κοινά*. Αυτή όμως η ταξική –και γενικότερα *πολιτική*- συνείδηση και η διάδοσή της δεν είναι σε καμία περίπτωση ανεξάρτητη από την *ύπαρξη θεσμών και χώρων κοινωνικοποίησης* οι οποίοι επιτρέπουν στους ανθρώπους να συνευρίσκονται και να συζητούν και μπορούμε να βρούμε μια ωραία περιγραφή του ρόλου που έπαιζε εκείνη την εποχή, στα πλαίσια του εργατικού κινήματος, ένας θεσμός όπως, π.χ., το Εργατικό Κέντρο, στο ίδιο βιβλίο του Στίνα³⁹. Και όπως έχουμε δει, ένα από τα βασικά προβλήματα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε σήμερα είναι η έλλειψη τέτοιων χώρων πολιτικοποίησης, η οποία με τη σειρά της είναι μια από τις πτυχές της γενικότερης «αποτοποποίησης» του κοινωνικού χώρου⁴⁰.

Νέες μορφές πολιτικής κοινωνικοποίησης;

Το Κίνημα των Πλατειών κατέστησε σαφή αυτήν την έλλειψη, επιλέγοντας ως χωροταξική του βάση τις πλατείες -και μάλιστα τις κεντρικές πλατείες μεγάλων πόλεων κι όχι συνοικιακές πλατείες μικρότερων γειτονιών-, δηλαδή έναν χώρο που δεν αποτελεί σταθερό σημείο κοινωνικοποίησης, χώρο σταθερής παρουσίας μιας κοινωνικής ομάδας, τα μέλη της οποίας συνάπτουν κοινωνικούς δεσμούς κατά την καθημερινότητά τους. Μέσα στις παρούσες συνθήκες, οι κεντρικές πλατείες των πόλεων, παρά τα ιστορικά και συμβολικά τους συμφραζόμενα, στην πραγματικότητα συνιστούν, όλο και περισσότερο, μη-τόπους, εφόσον αποτελούν απλά περάσματα στα πλαίσια του καταναλωτικού και τουριστικού νομαδισμού.

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: από πού θα μπορούσε να αναδυθεί σήμερα ένα κοινωνικό κίνημα και πού θα μπορούσε να στηριχθεί ένα μελλοντικό εξεγερσιακό ξέσπασμα (που δεν είναι διόλου απίθανο), σε περίπτωση που δεν εξαντλούταν σε μια

---

³⁸ Α. Στίνας, *Αναμνήσεις. Εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Αθήνα, Ύψιλον, 1985, σ. 45.

³⁹ *Ο. π.*, σ. 42 κ. ε.

⁴⁰ Ειρήσθω εν παρόδω ότι το πρόβλημα στα «προάστια» (στις πόλεις της Γαλλίας και άλλων δυτικών χωρών) είναι ακριβώς ότι αυτές οι λαϊκές συνοικίες δεν έχουν πλέον τους παλιούς θεσμούς της εργατικής τάξης. Λείπουν τα δίκτυα άτυπης αυτοοργάνωσης που περιέγραφε η Τζέικομπς, κι έτσι πλέον οι μόνοι που μπορούν να επιβάλλουν κάποιο είδος «τάξης» σε αυτές τις περιοχές είναι η αστυνομική καταστολή και τα δίκτυα του εγκλήματος.

έκφραση οργής και αγανάκτησης, προσπαθώντας, αντίθετα, να πάει και λίγο παραπέρα; Βάσει της ανάλυσης που προηγήθηκε, τα συμπεράσματα που προκύπτουν δεν είναι ιδιαίτερα αισιόδοξα. Ωστόσο η υποχώρηση των κοινωνικών κινημάτων και της πολιτικοποίησης των πληθυσμών είναι μια διαπίστωση που έχει γίνει τουλάχιστον από τη δεκαετία του '60⁴¹. Οπότε εδώ δεν προσπαθούμε να διερευνήσουμε αν κάτι τέτοιο ισχύει ή όχι, αλλά τι, μέσα σε αυτήν τη γενική συνθήκη, ενδεχομένως να εκφράζει μια διαφορετική βλέψη, έστω και σε επίπεδο μειοψηφικό, μέσα στην ελληνική κοινωνία, σήμερα.

Αν εξαιρέσουμε τις λεγόμενες συνελεύσεις γειτονιάς, που δραστηριοποιούνταν ούτως ή άλλως τα τελευταία χρόνια, οι συνέπειες της οικονομικής λιτότητας αλλά και ο αντίκτυπος του Κινήματος των Πλατειών έχουν δώσει ώθηση σε μια σειρά πρωτοβουλιών, σε τοπικό επίπεδο, αλλά σε διάφορα μέρη της χώρας, οι οποίες μπορούμε να πούμε ότι ενσαρκώνουν ένα μεγάλο μέρος των δημοκρατικών αρχών οργάνωσης και συλλογικής δράσης: συνελεύσεις γειτονιάς, ανταλλακτικές κοινότητες προϊόντων και χρόνου, χαριστικά παζάρια, τράπεζες σπόρων, συλλογικοί αυτοδιαχειριζόμενοι λαχανόκηποι, συνεταιρισμοί παραγωγών και καταναλωτών, κινήσεις πολιτών για την κοινωνικοποίηση του νερού και της ενέργειας, δίκτυα οικοκοινοτήτων κ.λπ. Φυσικά και πρόκειται για κινήσεις ιδιαίτερα μειοψηφικές, τις περισσότερες φορές, οι οποίες, πολύ συχνά, συνιστούν απλώς εφήμερες προσπάθειες δίχως μέλλον⁴². Λογικό είναι αυτό, αν αναλογιστούμε όλα όσα προσπαθήσαμε να περιγράψουμε παραπάνω, σχετικά με την εξαφάνιση των τόπων θετικής κοινωνικοποίησης αλλά και την έλλειψη πολιτικής και κινηματικής παράδοσης στην Ελλάδα. Ωστόσο, σε θεωρητικό επίπεδο μπορούμε δίχως αμφιβολία να πούμε ότι αυτές οι κινήσεις εκφράζουν μια σαφή βλέψη επανεπένδυσης των παλιών αυτών χώρων κοινωνικοποίησης, πάνω στη βάση μιας προσπάθειας αυτοοργάνωσης με σκοπό την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων που

---

⁴¹ Π.χ. το περίφημο κείμενο του Καστοριάδη, «Το επαναστατικό κίνημα στον σύγχρονο καπιταλισμό», όπου υπογραμμίζεται ότι «την εξαφάνιση της πολιτικής δραστηριότητας και πιο γενικά αυτό που ονομάζουμε ιδιωτικοποίηση δεν το βλέπουμε μόνο στην εργατική τάξη. Είναι ένα γενικό φαινόμενο που το διαπιστώνουμε σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού και εκφράζει τη βαθιά κρίση της σύγχρονης κοινωνίας» (Κ. Καστοριάδης, *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, μτφρ. Α. Στίνας, Κ. Κουρεμμένος, Αθήνα, Ύψιλον, 1987, σ. 263) γράφεται το 1959 και δημοσιεύεται το 1961.

⁴² Πέρα από τα κινηματικά ξεσπάσματα (όπως το περσινό καλοκαίρι), τα τοπικά εγχειρήματα λειτουργούν προς το παρόν αρκετά απομαζωποιημένα και διάσπαρτα, και ως εκ τούτου άνευρα όσον αφορά τη γενικότερη επιρροή τους στην καθημερινότητα των ανθρώπων αλλά και το πολιτικό σκηνικό. Μάλιστα εκτός από τις περιπτώσεις όπου υπήρξε κάποιο ισχυρό τοπικό διακύβευμα ως αντικείμενο αγώνα (κάποιο θέμα γειτονιάς, κάποιο τοπικό περιβαλλοντικό θέμα, το ζήτημα των χαρατσιών κ.λπ.), αυτό που δυστυχώς παρατηρείται είναι να «τρέχουν» τέτοιες πρωτοβουλίες μόνο από κόσμο ήδη πολιτικοποιημένο σε άλλες συλλογικότητες.

προκύπτουν από την άνωθεν επιβεβλημένη λιτότητα. Το θέμα λοιπόν είναι να εξετάσουμε την πολιτική τους σημασία και τις πιθανές προοπτικές που διαγράφονται, χωρίς φυσικά να ξεχνάμε ποτέ τον μειοψηφικό τους χαρακτήρα.

Το διπλό νόημα της τοπικοποίησης και οι συνελύσεις γειτονιάς

Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις καθεαυτό δυτικές χώρες, διατηρούνται ακόμα κάποια υπολείμματα μιας πρωταρχικής κοινωνικότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή εδώ δεν ολοκληρώθηκε ποτέ το πέρασμα από τις προσωποπαγείς-πατριαρχικές σχέσεις στο γραφειοκρατικοποιημένο μοντέλο κοινωνικών σχέσεων που καθορίζονται από την άνοδο του καπιταλισμού και του σύγχρονου κράτους και έχουν τη μορφή *απρόσωπων* σχέσεων, που στη Δύση ορίζονται από το πρότυπο, αφενός, των σχέσεων μέσα στην αγορά και, αφετέρου, της απρόσωπης και «ορθολογικής» διοίκησης του σύγχρονου συγκεντρωτικού κράτους. Στην Ελλάδα οι κοινωνικές σχέσεις διατηρούν ακόμα σε μεγάλο βαθμό τον προσωπικό τους χαρακτήρα, πράγμα που δημιουργεί ένα πλεόνασμα κοινωνικότητας, κατά κάποιον τρόπο, το οποίο επιβιώνει, έστω και υπό ακρωτηριασμένες και παραμορφωμένες μορφές, ακόμα και υπό τις συνθήκες που περιγράφουμε σε αυτό το κείμενο.

Αυτό το στοιχείο είναι σημαντικό, καθώς, παρά την έλλειψη κινηματικής και χειραφετητικής παράδοσης που χαρακτηρίζει τη νεότερη ιστορία της χώρας, ίσως αποδειχθεί ιδιαίτερα θετικό, στα πλαίσια της κατάστασης που προσπαθούμε να αναλύσουμε. Η εμπειρία δείχνει ότι σε μη καθαρά δυτικές χώρες, όπως, π.χ., αυτές της Λατινικής Αμερικής, όπου τέτοιοι κοινωνικοί δεσμοί είναι ακόμα ισχυροί, παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη κινημάτων «από τα κάτω», ασχέτως κι αν αυτά (με εξαίρεση κυρίως τους Ζαπατίστας) βάσει του περιεχομένου τους δε μπορούν να χαρακτηριστούν ακριβώς ως αυτόνομα ή δημοκρατικά. Και το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε πρόσφατα και στους ξεσηκωμούς των πληθυσμών μέσα στις αραβικές χώρες: «προερχόμαστε από και συνδεόμαστε με κοινωνίες όπου η κοινωνικότητα είναι ακόμα μια πολύ ισχυρή πραγματικότητα, όπου θεωρείται φυσικό, για παράδειγμα, να επιπλήξεις ένα παιδί που κάνει βλακείες στο δρόμο, ακόμα κι αν δεν είναι δικό σου, όπου είναι ακόμα δυνατό να παρέμβεις ειρηνικά σε καταστάσεις σύγκρουσης στο δρόμο και να αποτρέψεις την εκατέρωθεν βία, δίχως να χρειαστεί να καλέσουμε την αστυνομία, όπου ο ανάπηρος ή ο ηλικιωμένος βοηθούνται στις μετακινήσεις τους αυθόρμητα, συλλογικά και ανώνυμα κ.λπ.» παρατηρούν σε ένα κείμενό τους κάποιοι άραβες μετανάστες στη Γαλλία, θυμίζοντας την ανάλυση της

Τζέικομπς που αναφέραμε παραπάνω⁴³. Στην Ελλάδα, φυσικά, η κοινωνία της κατανάλωσης με τις διαβρωτικές της συνέπειές (ατομικισμός, τρυφηλότητα, μικροαστικοποίηση των συμπεριφορών κ.λπ.) έχει επικρατήσει πολύ περισσότερο από ό,τι σε αυτές τις χώρες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη διατήρηση της πρωταρχικής κοινωνικότητας στην οποία αναφερόμαστε. Ωστόσο, σε σχέση με τις καθεαυτό δυτικές χώρες, η κατάσταση είναι ελαφρώς καλύτερη κι ίσως αυτό να εξηγεί την ανάδυση των λεγόμενων συνελεύσεων γειτονιάς, ενός θεσμού ο οποίος, περισσότερο από όλα τα άλλα εγχειρήματα που αναφέραμε παραπάνω, εκφράζει την ιδέα της δημοκρατικής αυτοκυβέρνησης σε τοπικό επίπεδο και προϋποθέτει ένα βαθμό οικειότητας με τους γύρω μας αλλά και με τον χώρο όπου διαμένουμε και κινούμαστε καθημερινά.

Φυσικά και στο μεγαλύτερο μέρος των περιπτώσεων σε αυτές τις συνελεύσεις συμμετέχει, όπως είδαμε, κυρίως κόσμος *ήδη* πολιτικοποιημένος, δηλαδή κόσμος που ανήκει στην αριστερά και -κυρίως- στον αναρχικό χώρο. Αυτό σημαίνει ότι η προσέλευση γίνεται κυρίως πάνω σε μια ιδεολογικοπολιτική βάση και ότι τα εγχειρήματα αυτά δεν έχουν ακόμα καταφέρει να ριζώσουν στις τοπικές γειτονιές σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει πλειοψηφία στους κόλπους τους ο μη «πολιτικοποιημένος» ή «ανένταχτος» κόσμος, που συμμετέχει αυθόρμητα, κατά κάποιον τρόπο, και όχι επειδή έχει διαβάσει τον Μαρξ, τον Καστοριάδη ή την Τζέικομπς. Ωστόσο η ιδέα βρίσκεται στην σωστή κατεύθυνση και μας φαίνεται ότι είναι ένα απαραίτητο βήμα προς κάθε προσπάθεια αλλαγής της πορείας των πραγμάτων.

Πρόκειται για ένα καθόλα σημαντικό σημείο, το οποίο πρέπει πάντοτε να τονίζουμε, ενάντια στην αφελή αισιοδοξία της εξεγερσιολάγνας αντίληψης των περισσότερων μελών των λεγόμενων «επαναστατικών» πολιτικών χώρων⁴⁴. Πρέπει

---

⁴³ «Nous immigrés arabes, face à nos choix politiques. Double culture : source d'aliénations ou force émancipatrice ? » [«Εμείς οι άραβες μετανάστες απέναντι στις πολιτικές μας επιλογές. Διπλή κουλτούρα: πηγή αλλοτρίωσης ή δύναμη χειραφέτησης;»], κείμενο συμπαθούντων της ομάδας *Lieux Communs*, που περιέχεται στη μπροσούρα της τελευταίας, *Malaises dans l'identité. Définir des appartenances individuelles et collectives contre le confusionnisme et les extrêmes droites* [Δυσφορία μέσα στην ταυτότητα. Για τον καθορισμό των ατομικών και συλλογικών μας εντάξεων ενάντια στον κομπουζιονισμό και κάθε είδους ακροδεξιά], Μάιος 2012, σσ. 21-22 (<http://www.magmaweb.fr/spip/spip.php?article589>).

⁴⁴ Παρόμοιου τύπου μυθοποίηση της «εξέγερσης» βρίσκουμε και στην πρόσφατη μπροσούρα του Γ. Λιερού, *Ξαναπιάνοντας το νήμα* (Αθήνα, Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2012). Ο συγγραφέας παρασύρεται από το επείγον της κατάστασης, φτάνοντας να αντιπαραβάλλει τη δουλειά που πρέπει να γίνει σε επίπεδο γειτονιάς προς την «εξέγερση» που θα λύσει όλα τα προβλήματα. Ωστόσο δε βλέπει ότι, μέσα στις παρούσες συνθήκες, μια εξέγερση θα πάρει περισσότερο τη μορφή λούμπεν και

να χωνέψουμε καλά ότι αυτό που χρειάζεται είναι δουλειά σε βάθος χρόνου κι όχι η προσπάθεια -που θέλουν να κάνουν ορισμένοι- να ετοιμάσουμε την κοινωνία για την Εξέγερση που έρχεται και η οποία υποτίθεται ότι θα λύσει διά μιας και ως διά μαγείας όλα τα προβλήματα. Υπό τις συνθήκες ανθρωπολογικής αποσύνθεσης που χαρακτηρίζουν τις σημερινές κοινωνίες, ένα δημοκρατικό κίνημα θα μπορούσε να προκύψει μόνο μέσα από μια προσπάθεια επανεφεύρεσης όλων αυτών των κοινωνικών πρακτικών που μέσα σε παλαιότερες θεσμίσεις επέτρεπαν στις κοινωνίες να λειτουργούν και στα άτομα να βρίσκουν κάποιο νόημα στη ζωή τους. Άλλωστε, ένα δημοκρατικό κίνημα σήμερα θα μπορούσε να αναπτυχθεί μόνο ως μια προσπάθεια ανασύναψης τέτοιων κοινωνικών σχέσεων, πάνω σε μια νέα βάση, δημοκρατική και εξισωτική: η αναδημιουργία αυτής της πρωταρχικής κοινωνικότητας που καταστρέφεται σταδιακά όλο και περισσότερο από τον καπιταλισμό και την κοινωνία της κατανάλωσης συνιστά, ταυτόχρονα, προϋπόθεση αλλά και έναν από τους στόχους ενός πιθανού δημοκρατικού κινήματος σήμερα. Σε αντίθεση με το παραδοσιακό επαναστατικό κίνημα, που έβλεπε ως βασικό του στόχο την καταστροφή του υπάρχοντα κόσμου, δηλαδή την ανατροπή ενός κόσμου καταπιεστικού και μαζοποιητικού, σήμερα το κεντρικό καθήκον κάθε επαναστατικής προσπάθειας είναι η αναδόμηση του ανθρώπινου κόσμου μέσα από τα συντρίμια στα οποία έχει οδηγήσει τις δυτικές (και όχι μόνο) κοινωνίες ο καπιταλισμός.

Με αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να κάνουμε ένα λογοπαίγνιο, και να δώσουμε μια δεύτερη σημασία στην περίφημη έννοια της *τοπικοποίησης*⁴⁵: αυτό που μας χρειάζεται δεν είναι μόνο μια επιστροφή στο τοπικό, στην μικρή παραγωγή, μέσω ενός περιορισμού των σπάταλων εμπορικών ροών, δηλαδή μια προσπάθεια επανατοπικοποίησης δραστηριοτήτων που πλέον αγγίζουν πολύ μεγάλες επικράτειες, εφόσον υφαρπάχθηκαν από την αγορά ή, σε ένα άλλο επίπεδο, από κρατικές ή ακόμα και υπερκρατικές γραφειοκρατικές δομές· μας χρειάζεται και μια κίνηση επανατοπικοποίησης με την έννοια της μετατροπής των έρημων κοινωνικών χώρων σε *τόπους*, δηλαδή σε χώρους θετικής κοινωνικοποίησης, οι οποίοι θα επενδύονται θετικά από τους ενδιαφερόμενους πληθυσμούς, παύοντας να αποτελούν το νεκρό ντεκόρ μιας ζωής αφιερωμένης στην κατανάλωση και την αλλοτριωτική εργασία (όσο αυτή υπάρχει ακόμα).

πολιτικά άμορφου ξεσπάσματος (εξού και δε σχολιάζει την 12^η Φεβρουαρίου, προσπαθώντας να κάνει κάποια σύγκριση με το καλοκαίρι).

⁴⁵ Βλ. σχετικά Γ. Κολέμπας, *Τοπικοποίηση, από το παγκόσμιο... στο τοπικό*, Θεσσαλονίκη, κέντρο πληροφόρησης Αντιγόνη, 2009. Επίσης στην ιστοσελίδα: <http://topikopoiisi.blogspot.gr/>.

Άλλωστε, αυτές οι δύο έννοιες του όρου *συνιστούν και τις δύο αδιάσπαστες διαστάσεις του, την πολιτικο-οικονομική και την καθεαυτό ανθρωπολογική*, κομμάτι της οποίας είναι, φυσικά, και η πολεοδομική (η οποία, με τη σειρά της, συνδέεται άμεσα και με το οικονομικό κομμάτι της όλης υπόθεσης). Διότι οποιαδήποτε προσπάθεια αναθέσμησης της κοινωνίας πάνω στη βάση μιας οικονομίας που δε θα οδηγεί στην υπερσυγκέντρωση των πληθυσμών σε μεγάλα αστικά και υπερ-αστικά, πλέον, κέντρα (όπως είναι σήμερα οι μητροπολιτικές περιοχές και οι λεγόμενες «μεγαλόπολεις»), δε μπορεί παρά να στηρίζεται και σε μια δημιουργία χώρων θετικής κοινωνικοποίησης, δηλαδή μορφών κοινωνικότητας που θα αρθρώνονται γύρω από τις τοπικές δραστηριότητες και τη συναναστροφή των κατοίκων των τοπικών κοινωνιών.

Από τα όργανα αγώνα στα όργανα εξουσίας

Όπως είπαμε και στην αρχή αυτής της ενότητας του κειμένου, δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ με τα χαρακτηριστικά που θα είχε, σε θεσμικό επίπεδο, μια δημοκρατική και αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία, ούτε και θα σκιαγραφήσουμε τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαμε να κινηθούμε προς μια τέτοια κατεύθυνση. Ωστόσο, εν όψει μελλοντικών μας σχετικών αναπτύξεων, θέλουμε εδώ να δώσουμε μόνο μια πρώτη, γενική κατεύθυνση, της τάσης που πιστεύουμε ότι θα πρέπει να ακολουθούν ή, εν πάση περιπτώσει, να προσπαθούν να προωθούν όσοι και όσες ενδιαφέρονται για τον δημοκρατικό αυτό-μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών. Πιστεύουμε ότι βασικό μας σημείο αναφοράς θα πρέπει να είναι η προσπάθεια να *μετατραπούν οι συνελεύσεις γειτονιάς από όργανα αγώνα σε όργανα εξουσίας, δηλαδή σε μόνιμες δομές που προσπαθούν -ή που σκοπεύουν, εν πάση περιπτώσει- να αναλάβουν την άσκηση της τοπικής εξουσίας, στα πλαίσια μιας σταδιακής αντικατάστασης των κρατικών δομών της λεγόμενης «τοπικής αυτοδιοίκησης».*

Αυτή η ιδέα έχει υιοθετηθεί -έστω και ως πιο μακροπρόθεσμο πρόταγμα- σε ορισμένες περιοχές, όπου παραμένουν ακόμα εν δράσει συνελεύσεις γειτονιάς που εμφανίστηκαν, π.χ., κατά τον Δεκέμβρη του 2008. Σε άλλες όμως περιπτώσεις, αυτές οι δομές τοπικής αυτοοργάνωσης αναπτύχθηκαν πάνω στη βάση συγκεκριμένων διεκδικήσεων και αγώνων και δεν κατάφεραν να μονιμοποιηθούν και να επιβιώσουν μετά το πέρας των σχετικών κινητοποιήσεων. Η σημερινή συγκυρία, μπορεί να συμβάλει, εμμέσως, σε αυτήν την προσπάθεια, αρκεί, βέβαια, να υπάρξει και η

σχετική ενεργητικότητα από την πλευρά των τοπικών κοινωνιών. Μέσα σε μια κοινωνία όπου η κεντρική εξουσία (και μέσω αυτής οι δήμοι) απεκδύεται πολλές από τις ευθύνες που είχε αναλάβει στα πλαίσια της λογικής του λεγόμενου Κράτους-πρόνοιας (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συγκοινωνίες, δημόσια καθαριότητα, βρεφονηπιακοί σταθμοί, επιδόματα ανέργων και αναπήρων, συσσίτια για τους φτωχούς, προστασία από την εγκληματικότητα κ.λπ.), κάποιος θα πρέπει να αναλάβει την εκπλήρωση αυτών των λειτουργιών. Και τι πιο λογικό, από δημοκρατική σκοπιά, αυτόν το ρόλο να τον παίξουν όχι οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, η Χρυσή Αυγή και τα διάφορα μαφιόζικα δίκτυα προστασίας που θα αναπτυχθούν, αλλά δημοκρατικές συνελεύσεις των ίδιων των κατοίκων, που θα έχουν στόχο να αναλάβουν οι ίδιοι και οι ίδιες την καθημερινή διαχείριση της κοινωνικής ζωής σε τοπικό επίπεδο; Εγχειρήματα όπως οι συνεταιρισμοί καταναλωτών-παραγωγών, οι τράπεζες σπόρων, τα χαριστικά παζάρια ή ακόμα και διάφορες απόπειρες εισαγωγής εναλλακτικών νομισμάτων κινούνται ακριβώς σε αυτήν την κατεύθυνση κι έχουν ως στόχο τους να αποτελέσουν ένα είδος δημοκρατικής υποδομής που θα στηρίξει την κοινωνική ζωή μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες. Όσο μάλιστα οι εν λόγω θεσμοί εμπεδώνονται, τόσο θα αποκτούν, σταδιακά, την ικανότητα να αποτελέσουν κέντρα δημοκρατικής ζωής και διάδοσης της ιδέας ενός συνολικότερου κοινωνικού μετασχηματισμού⁴⁶.

Και φυσικά η ίδια αρχή μπορεί και πρέπει να επεκταθεί και στο κομμάτι το σχετικό με την παραγωγή. Όπως είδαμε στην περίπτωση της Αργεντινής, για παράδειγμα -την οποία πολλοί επικαλούνται σε ό,τι έχει να κάνει με την μέσω ελικοπτέρου αποχώρηση του προέδρου Ντε Λα Ρούα, αλλά στη συνέχεια την ξεχνούν, όταν τίθεται ζήτημα αντιμετώπισης του μεγάλου προβλήματος που προκύπτει από τη χρεωκοπία και το κλείσιμο αρκετών επιχειρήσεων λόγω χρεών-, η κατεξοχήν λύση στο πρόβλημα των συνεπειών που έχει για τους εργαζόμενους το κλείσιμο των επιχειρήσεων τους λόγω κρίσης, δεν είναι άλλη από την προσπάθεια να λειτουργήσουν από μόνοι τους τις εν λόγω επιχειρήσεις. Δεδομένου, μάλιστα, πως οι επιχειρήσεις που κατεξοχήν πλήττονται μέσα σε αυτές τις συνθήκες είναι κυρίως οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις -που άλλωστε, εδώ στην Ελλάδα, αποτελούν την τεράστια πλειονότητα των επιχειρήσεων γενικώς-, η προσπάθεια αυτοδιαχείρισής

---

⁴⁶ Βλ. σχετικά και το κείμενο του Γ. Μπίλλα, «Η επανανομηματοδότηση της ζωής ως ζητούμενο», στην ιστοσελίδα της κίνησης τρικαλινών πολιτών για την από-ανάπτυξη και την άμεση δημοκρατία, *Από Κοινού* (<http://apokoinou.com/?p=1257>).

τους είναι πολύ πιο απλή από ό,τι μια αντίστοιχη προσπάθεια στα πλαίσια μιας μεγάλης βιομηχανικής μονάδας, για παράδειγμα.

Αυτό το σημείο πρέπει να τονίζεται, καθώς, όπως είδαμε και το καλοκαίρι, ένα από τα βασικά προβλήματα του Κινήματος των Πλατειών, αλλά και του φανταστικού που, κατά κάποιον τρόπο, προέκυψε μέσα από αυτές τις διεργασίες, ήταν ότι παραμέρισε το ζήτημα της αυτοοργάνωσης μέσα στους χώρους εργασίας⁴⁷. Αυτή η τάση μπορεί μάλιστα να διαδοθεί ακόμα περισσότερο, στα πλαίσια εγχειρημάτων όπως οι συνελεύσεις γειτονιάς και κυρίως θεσμοί περισσότερο συνδεδεμένοι με την οικονομία (ανταλλακτικά παζάρια, τοπικά νομίσματα κ.λπ.), εφόσον η αδυναμία οργάνωσης και δράσης μέσα στους χώρους δουλειάς, δίνει την εντύπωση ότι το ζήτημα της παραγωγής θα μπορούσε να παραβλεφθεί και ότι όλα θα μπορούσαν να λυθούν μέσω της προσπάθειας ανάπτυξης εναλλακτικών δικτύων *ανταλλαγών και διανομής*. Είναι όμως ουτοπικό και μωπικό να θεωρούμε ότι το ζήτημα της διανομής και του τρόπου διάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στα πλαίσιά της είναι ανεξάρτητο από το ζήτημα της παραγωγής. Το τι και πώς καταναλώνουμε είναι *αδιαχώριστο από το τι και πώς παράγουμε*, εφόσον πρόκειται για τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος.

Από αυτές τις παρατηρήσεις προκύπτει ότι, όπως και στο επίπεδο της γειτονιάς, έτσι και στο επίπεδο της εργασίας και της παραγωγής, θα πρέπει να προσπαθούμε να μονιμοποιούμε τις δομές που προκύπτουν στα πλαίσια μερικών ή συγκυριακών κινητοποιήσεων και διεκδικήσεων. Φυσικά δεν εννοούμε ότι θα πρέπει να θέτουμε ως άμεση προτεραιότητα την προσπάθεια κατάληψης των επιχειρήσεων, με σκοπό να διώξουμε την εργοδοσία και να αναλάβουμε την αυτοδιαχείρισή τους. Αυτό είναι ουτοπικό, όταν δεν πρόκειται για επιχειρήσεις που φαλίδουν και πρώτη η εργοδοσία τις εγκαταλείπει. Τότε, προφανώς, στόχος θα πρέπει να είναι η επαναλειτουργία τους από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Μάλιστα, αν παράλληλα έχουν αναπτυχθεί και τα δίκτυα γειτονιάς στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας στην οποία εντάσσεται η εκάστοτε τέτοια επιχείρηση, αυτές οι προσπάθειες αυτοδιαχείρισης έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας, εφόσον θα έχουν την υλική, πολιτική αλλά και κοινωνική στήριξη των τοπικών κοινοτήτων.

---

⁴⁷ Σχετικά με τους λόγους αυτής της τάσης, βλ. και την ανάλυσή μας στο κείμενο «Το Κίνημα των Πλατειών και οι δυσκολίες της δημιουργίας ενός δημοκρατικού κινήματος», *Πρόταγμα*, τ. 3, Δεκέμβριος 2011, σ. 35 κ. ε.

«Λιτότητα» ή από-ανάπτυξη;

Ακόμα όμως και όταν δεν τίθεται ανάλογο ενδεχόμενο, η βασική αρχή, νομίζουμε, ότι παραμένει σε ισχύ: ακόμα και σε περιπτώσεις καθημερινών αγώνων που δε θέτουν ζήτημα αλλαγής του καθεστώτος διοίκησης μιας επιχείρησης, θα πρέπει να γίνεται προσπάθεια να μονιμοποιούνται οι πρόσκαιρες μορφές οργάνωσης που προκύπτουν, ώστε να μετατρέπονται σε σταθερές δομές αγώνα (πρωτοβάθμια και αυτοοργανωμένα σωματεία κ.λπ.), οι οποίες θα μπορούν να συμβάλλουν στην οργάνωση μελλοντικών κινητοποιήσεων και στην παροχή βοήθειας και αλληλεγγύης σε εργαζόμενους σε άλλες επιχειρήσεις του ίδιου ή και διαφορετικών κλάδων, ανάλογα φυσικά με τη συγκυρία και τις δυνάμεις μας. Σε περίπτωση, μάλιστα, κάποιου κοινωνικού ξεσπάσματος, αυτές οι δομές -ή «αντιδομές» όπως συνηθίζεται να αποκαλούνται τον τελευταίο καιρό- θα παίξουν σημαντικό ρόλο, εφόσον θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να βρουν θεσμούς και όργανα αγώνα, που θα μπορούσαν να κατευθύνουν τις κινητοποιήσεις προς μια πιο συγκροτημένη και δημοκρατική κατεύθυνση. Αυτός άλλωστε είναι και ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους το βάρος θα πρέπει να δίνεται στην προσπάθεια δημιουργίας τέτοιων «αντιδομών», τόσο σε επίπεδο τοπικής κοινότητας, όσο και σε επίπεδο εργασιακών χώρων.

Ταυτόχρονα, και αυτό ενδεχομένως να είναι και το πιο σημαντικό, ακόμα και σε περίπτωση που η παθητικότητα του πληθυσμού συνεχιστεί σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής σκηνής, η σταδιακή ανάπτυξη τέτοιων δομών θα μπορούσε, μακροπρόθεσμα, να δράσει ως σχολείο δημοκρατίας, διαδίδοντας έργω και εμπράκτως την ιδέα της αυτοοργάνωσης. Ιδεωδώς, η ανάπτυξη τέτοιων δομών στο επίπεδο της καθημερινότητας θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρώτη τάξης εναλλακτική λύση, δοκιμασμένη μάλιστα στην πράξη, η οποία θα μπορούσε να οργανώσει την κοινωνική ζωή πάνω στη βάση της εθελούσιας και δημοκρατικά θεσμισμένης ολιγάρκειας -της από-ανάπτυξης, εν ολίγοις-, που έχουμε ανάγκη, αν δε θέλουμε να τεθούμε αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με οικοφασιστικού τύπου προοπτικές. Διότι ο πλανήτης έχει από καιρό αγγίξει τα περιβαλλοντικά και ενεργειακά του όρια (και οσονούπω και τα επισιτιστικά του), πράγμα που σημαίνει ότι θα πρέπει να πέσει «κούρεμα» στον τρόπο ζωής και τις καταναλωτικές συνήθειες των δυτικών πληθυσμών, ειδικά αν πιστεύουμε ότι θα πρέπει κάποια στιγμή να πάντουν τα $\frac{3}{4}$ του πλανήτη να πληρώνουν τις συνέπειες της δυτικής ευμάρειας. Το θέμα όμως, όπως είπαμε και παραπάνω, είναι αν αυτή η λιτότητα θα είναι μια

αυταρχική λιτότητα, που θα επιβληθεί άνωθεν και με βασικό κριτήριο την προστασία των προνομίων της ολιγαρχίας, ή αν, αντιθέτως, θα πάρει τη μορφή ενός δημοκρατικού και εξισωτικού κινήματος από-ανάπτυξης, που θα προτείνει την αναδιοργάνωση της ζωής πάνω σε εντελώς νέες βάσεις.